

TOKAT GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

**İSHÂK BİN HASAN ET-TOKÂDÎ'NİN *NAZMU'L LEÂLİ* ADLI
ESERİNİN KELAM VE İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ
AÇISINDAN İNCELENMESİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Rukiye KALE KAYA

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Şaban BANAZ

TOKAT- 2024

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü tez yazım kılavuzuna göre, Dr. Öğr. Üyesi Şaban BANAZ danışmanlığında hazırlamış olduğum “İSHÂK BİN HASAN ET-TOKÂDÎ’NİN NAZMU’L LEÂLİ ADLI ESERİNİN KELAM VE İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ AÇISINDAN İNCELENMESİ” adlı Yüksek Lisans tezinin bilimsel etik değerlere ve kurallara uygun, özgün bir çalışma olduğunu, aksinin tespit edilmesi halinde her türlü yasal yaptırımını kabul edeceğimi beyan ederim.

..../ /2024

Rukiye KALE KAYA

JÜRİ KABUL VE ONAY

Rukiye KALE KAYA tarafından hazırlanan “İSHÂK BİN HASAN ET-TOKÂDÎ’NİN NAZMU’L LEÂLİ ADLI ESERİNİN KELAM VE İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ AÇISINDAN İNCELENMESİ” adlı tez çalışmasının savunma sınavı .././2024 tarihinde yapılmış olup aşağıda verilen Jüri tarafından Oy Birliği / Oy Çokluğu ile Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslam Bilimleri/ Kelam ve İtikadî Mezhepler Tarihi’nde Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri (Unvanı, Adı Soyadı)

İmzası

Üye (Başkan) :.....

.....

Üye :

.....

Üye :

.....

ONAY

...../...../.....

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

ÖNSÖZ

İshâk bin Hasan et-Tokâdî, 17. yüzyıl Osmanlı Döneminde yaşamış dönemin dinî ve ilmî çevrelerinde önemli bir yere sahip olmuş bir âlimdir. "*Nazmü'l-Leâli*" isimli eseri akâid konularını ele alması yönünden kelim ilmine; mezheplerin görüşlerine yer vermesi açısından da mezhepler tarihine katkı sağlayan önemli bir kaynaktır. Ayrıca müellifin, İmam Mâtürîdî'yi referans alarak ondan övgüyle söz etmesi nedeniyle eserin Mâtürîdî kelâmına katkısı önem arz etmektedir.

Kaynaklarda müellif bazen İshak-ı Zencânî bazen de İshâk bin Hasan et-Tokâdî olarak anılmıştır. Müellifin eseri ise bazı kaynaklarda Risale-i fil-akâid, Manzume-i Akâid gibi isimlerle anılmakla birlikte Tokâdî'nin de giriş bölümünde ifade ettiği gibi *Nazmü'l-Leâli* ismi de kullanılmıştır.

Çalışma boyunca İshak-ı Zencânî, İshâk bin Hasan et-Tokâdî olarak anılmış, her ne kadar bazı kaynaklar da Risâle-i fil-akâid, Manzûme-i Akâid gibi isimlerle anılsa da çalışmamızda, İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin söz konusu eserinin giriş bölümünde ifade ettiği gibi "*Nazmü'l-Leâli*" ismi ile bahsedilmiştir. Çalışmamız bir giriş, iki ana bölüm ve bir sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın konusu, amacı, kaynakları ve yöntemi ele alınmıştır. Birinci bölümde, müellifimiz İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin hayatı, eserleri, yaşadığı dönemin sosyal olaylarına bakışı ve ilim tahsil ettiği hocası ele alınmıştır. İkinci bölümde ise çalışmamıza merkezlik eden *Nazmu'l-Le'âli* isimli eser tanıtılmış, eserde söz edilen mezhepler arasındaki ihtilaf sebepleri izah edilmeye çalışılmıştır.

İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin *Nazmu'l-Le'âli* isimli eserinin Latin alfabesine çevrilmiş halinin günümüz Türkçesi ile sadeleştirilmesi, ayrıca beyitlerin açıklamalarının yapılması akâid alanına katkı sağlayacak ve okuyucuların İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin fikirlerine erişimini, daha anlaşılır olmasını ve mezhepler arası görüş farklılıkları ile İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin aidiyet duyduğu mezhebin ortaya koyulmasını kolaylaştırmaya yardımcı olacağını ümit ediyoruz. Ayrıca eserin incelenmesinin, Osmanlı dönemi akâid tartışmalarını anlamak için kritik öneme sahip olduğunu düşünmekteyiz.

Çalışmamın bu aşamaya gelmesinde bana güç ve sabır veren, her zorlukla karşılaştığımda kendisine sığındığım Allah'a şükrediyorum. Onun yardımı ve rahmeti olmadan bu noktaya gelmem mümkün olmazdı. Ayrıca bu zamanlara gelmem için her türlü fedakarlığı bana gösteren ve dualarıyla bana destek olan annem ve babam Gülseren-Cengiz KALE'ye, daima bana güvenen kız kardeşlerim Rabia-Şule-Esma KALE'ye, kaygım ve endişelerimi dizginleyerek her daim destekleyen eşim Yunus Emre KAYA'ya, çalışmanın başından sonuna kadar desteğini esirgemeyen arkadaşım Muhammed Emin AYDIN'a tüm içtenliğimle teşekkürlerimi sunuyorum. Bu süreçte bilgi ve deneyimleriyle bana rehberlik eden, sabrıyla beni yönlendiren, gözümde büyüttüğüm her konunun bu kadar büyük olmadığını söyleyerek bana telkinde bulunan, cesaretlendiren ve bu çalışmanın sonuçlanmasına büyük katkı sağlayan çok kıymetli hocam Dr. Öğr. Üyesi Şaban BANAZ'a en samimi ve içten teşekkürlerimi sunuyorum. Çalışmanın alana katkı sağlaması duasıyla...

Rukiye KALE KAYA

TOKAT – 2024

ÖZET

İSHÂK BİN HASAN ET-TOKÂDÎ'NİN NAZMU'L LEÂLİ ADLI ESERİNİN KELAM VE İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ AÇISINDAN İNCELENMESİ

KALE KAYA, Rukiye

Yüksek Lisans/ Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Dr. Öğretim Üyesi Şaban Banaz

Temmuz 2024, xii + 150 sayfa

Çalışmamız, İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin hayatı, eserleri, sosyal olaylara bakışı dikkate alınarak "*Nazmu'l-Leâli*" adlı eseri içerisinde mezhepler arası görüş farklılıklarını incelemeyi ve bu kapsamda İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin Kelam ve İslam Mezhepleri disiplinlerindeki yerini belirlemeyi amaçlamaktadır. Ayrıca bu çalışmada İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin görüşlerinden yola çıkarak aidiyet duyduğu mezhebin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Çalışmanın ilk bölümünde, müellifimiz İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin hayatı, eserleri, sosyal olaylara bakışı, ilim tahsil ettiği hocaları hakkındaki bilgiler ele alınmıştır. İkinci bölümde ise söz konusu *Nazmu'l-Le'âli* isimli eser tanıtılmış, eserde bahsi geçen ancak ekollerin görüş ayrılığı yaşadığı ve ekoller açısında tartışmalı olan konular ele alınmıştır. Bu konular ele alınırken farklı ekollerin görüşlerine de yer verilmiştir. Nihayetinde ise İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin beyitlerine yer verilerek müellifin görüşleri hakkında değerlendirmeler yapılmıştır. Bu değerlendirmelerde İshâk bin Hasan'ın Ebu Hanife'nin görüşlerine tabi olduğu ve Mâtürîdî mezhebine olan aidiyeti fark edilmiştir. İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin Ebu Hanife ve İmam Mâtürîdî'ye olan aidiyeti vurgulanmıştır. Tezimizin sonuç kısmında ise elde edilen bulguların bir değerlendirmesi ile genel bir sonuç sunulmaya çalışılmıştır. Son tahlilde İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin *Nazmu'l-Le'âli* adlı eserinin geniş okuyucu kitlesine erişimini sağlamak ve eserinde bunun pratik bir el kitabı olduğunu beyan eden müellifin niyeti dışına çıkılmadan, eseri daha anlaşılır kılmak ve müellifin görüşlerini gün yüzüne çıkarmak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tokat, İshâk bin Hasan, Mâtürîdî, Ebu Hanife, Kelam, Akâid

ABSTRACT

AN EXAMINATION OF İSHÂK BİN HASAN ET-TOKÂDÎ'S WORK "NAZMÜ'L-LEÂLÎ" FROM THE PERSPECTIVES OF KALÂM AND THE HISTORY OF İSLAMÎC SECTS

KALE KAYA, Rukiye

Master's Degree / Department of Basic İslamic Sciences

Thesis Advisor: Dr. Öğr. Üyesi Şaban BANAZ

Temmuz 2024, xii + 150 Pages

In this study aims to examine the differences in views between Islamic sects as presented in the work "Nazmü'l-Leâli" by İshâk bin Hasan et-Tokâdî. This analysis will take into account his life, works, and his perspective on social issues. Additionally, the study aims to determine his position within the disciplines of Islamic Theology (Kalam) and Islamic Sects, as well as to identify the sect to which İshâk bin Hasan et-Tokâdî belonged, based on his views.

In the first section of the study, the life, works, perspectives on social events, and the teachers who contributed to İshâk bin Hasan et-Tokâdî's scholarly formation are examined. The second section introduces *Nazmu'l-Le'âli* and analyzes the key issues discussed in the work, particularly those where sects hold differing views. Perspectives from various sects are also included in the discussion. Ultimately, İshâk bin Hasan et-Tokâdî's views are evaluated through the verses in his work, revealing his alignment with Abu Hanifa's views and adherence to the Maturidi sect.

The study highlights İshâk bin Hasan et-Tokâdî's connection to Abu Hanifa and the Maturidi sect. In the conclusion, the findings are reviewed, and a general summary is provided. The main goal is to make the *Nazmu'l-Le'âli* more understandable and accessible to a wider audience. The aim is to reveal İshâk bin Hasan et-Tokâdî's views while staying true to the author's original intent, as he had intended his work to serve as a practical guide.

Keywords: Tokat, İshâk bin Hasan, Mâtürîdî, Ebu Hanife, Kelam, Akaid

İÇİNDEKİLER

İçindekiler

BİLİMSEL ETİK SAYFASI.....	I
JÜRİ KABUL VE ONAY	II
ÖNSÖZ	III
ÖZET	IV
ABSTRACT.....	V
İÇİNDEKİLER	VI
KISALTMALAR	VIII
GİRİŞ	5
Araştırmanın Konusu	5
Kapsamı ve Sınırlılıkları	6
Amacı.....	6
Metodu	6
Kaynakları.....	7
BÖLÜM 1: İSHÂK B. HASAN ET-TOKÂDÎ	9
1.1. İSHÂK BİN HASAN ET-TOKÂDÎ’NİN HAYATI	9
1.2. ESERLERİ.....	11
1.3. SOSYAL OLAYLARA BAKIŞI.....	15
1.4. HOCASI VANÎ MEHMED EFENDİ	20
BÖLÜM 2 : NAZMU’L- LEALİ ADLI ESER	24
2.1. NAZM’UL LEALİ’NİN YAZILIŞ AMACI	24
2.2. ESERDE ELE ALINAN KONULAR	27
2.2.1. ULUHİYYET	27
2.2.1.1 Allah’ın Sıfatları	27
2.2.1.2. Allah’ın Kelamı.....	29
2.2.1.3. Teklif	32
2.2.2. NÜBÜVVET	34
2.2.2.1. Peygamberlerin İsmet Sıfatı.....	34
2.2.2.2. Mucize, Kerâmet ve Olağanüstü Olaylar.....	37
2.2.2.3. İsra, Miraç Hadisesi	41
2.2.3. ALLAH’IN ve KULLARIN FİİLLERİ	43
2.2.3.1. İnsanın Fiilleri.....	43
2.2.3.2. Salah-Aslah	47

2.2.3.3. Haram Rızık	50
2.2.3.4. Ecel	55
2.2.4. İMAN	59
2.2.4.1. İman-Amel İlişkisi ve Büyük Günah İşleyenlerin Durumu Meselesi.....	59
2.2.4.2. İmanda İstisna	64
2.2.4.3. Mukallidin İmanı	67
2.2.5. SEM'İYYAT	71
2.2.5.1. Kabir Azabı	71
2.2.5.2. Kıyamet Alâmetleri.....	75
2.2.5.3. Haşr	78
2.2.5.4. Ru'yetullah.....	81
2.2.6. DİĞER MESELELER	85
2.2.6.1. Cebriyye Mezhebi.....	85
2.2.6.2. Şia'da İmamet Meselesi.....	87
SONUÇ	90
KAYNAKLAR	93
EKLER.....	98
1. ESERİN ORJİNAL NÜSHASI.....	98
2. FOTOĞRAFLAR	105
ÖZGEÇMİŞ	111

KISALTMALAR

bin: İbn (oğul)

bknz. : Bakınız

c. : Cilt

c.c. : Celle celalühû

çev. : Çeviren

DİA : Diyanet İslam Ansiklopedisi

ed. : Editör

Hz. : Hazreti

r.a. : Radiyallahü anh.

s.a.v. : Salallahu aleyhi vesellem

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

thk. : Tahkik

yy. : Yüzyıl

vd. : Ve diğerleri

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu

İnsan yaratılış itibariyle kendine has birçok özelliği içinde barındıran bir varlıktır. Araştıran, geliştiren ve yorumlayan bir varlık olarak insan, birçok farklı bakış açısına sahiptir. Bu özellik insanları diğer varlıklardan ayırt edici önemli bir vasıftır. Her insanın olaylara bakışı ve yorumlayışı, olaylar neticesinde aldığı kararları yahut olay esnasında sergilediği tavır başkadır. Her birey olaylara kendi açısından baktığından mütevellit herkesin bakış açısı ışığında yeni yorumlar dolayısıyla da yeni fikirler ortaya çıkmaktadır. Bu her yorum kişinin kendine has fitratını tanımlamaktadır. Her bireyin farklı fitrata sahip olduğunu düşünürsek bir olay neticesinde farklı farklı fikirlerin açığa çıkması imkânsız değildir.

Rasulullah'ın vefatından sonra, insanlar dini konularda çıkmaza girmiş ve gerek sahabe gerekse tabiun ve her dönemin İslam âlimleri bu konularda bilgi almak için çabalamışlardır. Olaylar karşısında insanların farklı yorumları ve yaklaşımları olmuştur. Her toplumun farklı dinamiğe sahip olması dini konuların yorumu konusunda birçok çeşitliliğe sebep olmuştur. Bu yorum çeşitliliği farklı ve bambaşka fikirleri doğurmuş bu fikirler ışığında sistemleşen mezhepler ve ekoller ortaya çıkmıştır. Bu farklı ekoller ve mezhepler İslam dini için birer zenginlik olmuştur. Bu zenginlik içerisinde birçok mezhep sistemleşmiş ve günümüze kadar ulaşmıştır. Çoğu siyasi olayların sebebi olmasından dolayı Mezhepler Tarihi bilim dalına önemli katkılar sağlamıştır.

Bu çalışmada Tokatlı âlim olan İshâk bin Hasan et-Tokâdî diğer bir ismi ile İshâk -ı Zencânî'nin "*Nazmu'l-Le'âlî*" isimli eseri ele alınmıştır. Söz konusu eser incelenmiş ve akâid konuları değerlendirilmiştir. Esere konu olan akâid meseleleri, itikadî mezheplerin görüşleri ışığında ele alınmıştır. Mâtürîdî, Eş'arî, Mu'tezile ve Şia'nın görüşlerine yer verilmiş, *Nazmu'l-Le'âlî* adlı eserde sunulan görüşlerin saydığımız ekollerin görüşlerinden hangisi ile uyumlu olduğu gözler önüne serilmiştir. Tezde, *Nazmu'l-Le'âlî*'de bahsi geçen belli başlı konular dikkate alınmıştır. Bilhassa ekoller arasında fikir ayrılıklarına düşülen konular değerlendirilmiştir. Ele alınan konuların sonuç kısmında İshâk bin Hasan'ın söz konusu eserinde mevcut beyitler Latin alfabesinde verilmiş ayrıca günümüz Türkçesi ile izah edilmiştir.

Kapsamı ve Sınırlılıkları

Çalışmamız, İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin hayatı ve eserleri ile "Nazmü'l-Leâli" adlı eserin Latin alfabesine çevrilmesi ve sadeleştirilmesi üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu bağlamda, İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin diğer eserleri ve görüşleri kapsam dışında bırakılmıştır. Ayrıca, mezhepler arası görüş farklılıklarına dair yapılan incelemeler, eserin içeriği ile sınırlı tutulmuştur.

Amacı

Bu çalışmanın temel amacı, “*Nazmu'l-Le'âlî*” isimli eserde İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin ele aldığı akâid konularını günümüz Türkçesi ile anlaşılır hale getirmek ve İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin akâide ait konular hakkındaki görüşlerini ortaya koymaktır. Çalışmamızda akâid konuları ile ilgili ekollerin farklı fikirleri de beyan edilmiştir. Bunu yapmadaki gayemiz ise İslam düşüncesindeki zenginlikleri göstermektir. Ayrıca bu konular pratik bilgiler eşliğinde ele alınmıştır. Böylece okuyucu bilgi birikimini artırarak, akâid konularına dair bilgileri kolayca elde edecektir. Çalışmamızdaki asıl amacımız, tıpkı İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin *Nazmu'l-Le'âlî* isimli eserini yazmasındaki amacına uygun olarak, İshâk bin Hasan'ın niyetinin dışına çıkmadan net ve pratik bilgiler içeren bir el kitabı niteliğinde söz konusu eserin incelemesini yapmaktır. Akâid konuları aktarılırken farklı ekollerin görüşleri öncesinde beyan edilmiş, sonrasında İshâk bin Hasan'ın beyitleri verilmiştir. Böylece okuyucunun beyitleri okurken hangi itikadî görüşlerin ışığında beyitlerin yazıldığını fark edilmesini sağlamaktır. Aynı zamanda bu çalışmayla bahsi geçen konu hakkında farklı mezhebi görüşlerin mevcudiyetini fark edecek olan okuyucuya İslam düşünce sisteminin zenginliklerini görmesi amaç edinilmiştir.

Metodu

Bu araştırma, öncelikle *Nazmu'l-Le'âlî*'nin orijinal Osmanlıca nüshasının bulunduğu Konya Bölge Yazma Eserler koleksiyonuna ait Risâlenin okunup Latin alfabesine çevrilmesiyle yapılmıştır. Daha sonra günümüz Türkçesine uygun bir şekilde sadeleştirilmiştir. Çeviri işlemi sırasında, eserde bilhassa ekoller arasında tartışma konusu olan akâid konuları belirlenmiş ve her konu için ayrı bir alt başlık oluşturulmuştur. Her başlık altında, Mâtürîdî, Eş'arî, Mu'tezile ve Şia mezheplerinin görüşleri özet bilgilerle yeterli düzeyde açıklanmıştır. Ardından, söz konusu başlık ile ilgili İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin beyitlerine yer verilmiştir. Bu yöntem, okuyucu açısından mezheplerin akâid

konularına dair görüşlerini ve bu konulara İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin yaklaşımını analiz etmeye imkân sağlamaktadır.

Kaynakları

Araştırma sürecinde, klasik ve güncel kaynaklardan yararlanılmıştır. Mezheplerin akâid anlayışlarına dair literatür taraması yapılmıştır. Temel referans alınan kaynak Konya Bölge Yazma Eserler Koleksiyonu 42 KON 34159/2 demirbaş numaralı eserin orijinal nüshasıdır. İlk elden kaynağımız Nazm'ul Le'âlî'dir. Ayrıca Bursalı Mehmet Tahir'in "Osmanlı Müellifleri" adlı eserinde yer alan bilgilerden yararlanılmıştır. Müellif ve bahse konu eser hakkında yapılan; Ali Yıldırım'ın "İshâk Bin Hasan Tokâdî'nin İlimler Tasnifi ve Mantık İlmine Dair Görüşleri", Bayram Özfirat'ın "Tokatlı İshâk Efendi ve Nazmu'l-Le'âlî Adlı Mesnevisi", "Tokat'ın 17. yüzyıl Âlim Şairlerinden İshâk Bin Hasan Tokatî Ve Nazmu'l-Ulum Adlı Mesnevîsi", "Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, *Nazmu'l-Le'âlî* Ve Manzûme-İ Keydânî Adlı Mesnevileri (İnceleme-Metin)", Müjgan Üçer'in "Tokat Ve Efsaneleri, İnanışları", Göksel Baykan'ın "Osmanlı Döneminde Tokatlı Müellifler ve Eserleri", İbrahim Bayram'ın "İshak b. Hasan et-Tokâdî'nin Akâid Manzûmesindeki Matürîdî Kimliği ve Diğer Mezheplere Bakışı", Kadir Özköse'nin "Tokat'ta Tasavvuf Kültürü", Kevser Akbaş'ın "Rızâ'î'nin Mecmû'a-i İstihrac'ı (Metin-Tıpkıbasım)", Ömer Özyılmaz'ın "İshak b. Hasan et-Tokadi'ye Ait Bir Eğitim Programı Manzumu'l-Ulum", Rasim Deniz'in "İshak Bin Hasan Tokadi", Reyhan Keleş'in "Tezkirelere Göre XV -XIX. yüzyıllarda Yaşamış Tokatlı Şairler", Seyfullah Korkmaz'ın "Tokatlı Şair Rızâî İshak b. Hasan'ın Bir Mersiyesi", Süleyman Pak'ın "17. yüzyılda Yaşamış Tokatlı Âlim İshak Efendi'nin Manzum Eserlerinde Ayetleri Delil Olarak Kullanması ve Tefsire Dair Görüşleri", Şaban Banaz'ın "Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığında Kayıtlı Bulunan Tokatlı Âlimlere Ait Akâid ve Kelama Dair Yazma Eserler" isimli güncel ve çağdaş çalışmalardan istifade edilmiştir. Söz konusu eserin latin alfabesine çevrilmesinde ise Bayram Özfirat'ın çalışmalarından büyük ölçüde istifade edilmiştir.

İshak b. Hasan et-Tokâdî hakkında yapılan çalışmaların çoğunlukla edebiyat alanında olmak üzere Tefsir, Mantık, Tasavvuf gibi disiplinler tarafından yapılması, kelam ve mezhepler tarihi alanına katkı olması adına bizim bu çalışmamızı gerekli kılmıştır. Diğer çalışmalara ilave olarak bu çalışmada İshak bin Hasan et-Tokadi'nin Nazm'ul Le'âlî isimli eseri orijinal nüshası ile ele alınmış, söz konusu eserdeki konular

kelam ve mezhepler tarihi açısından incelenmiştir. Orijinalliğine uygun ve İshak bin Hasan'ın niyetine aykırı olmayacak şekilde pratik bilgiler içermesine özen gösterilmiştir. İbrahim Bayram'ın "İshak b. Hasan et-Tokâdî'nin Akâid Manzûmesindeki Matûrîdî Kimliği ve Diğer Mezheplere Bakışı" isimli çalışmasından ayrı olarak Nazm'ul Leâli'nin orijinal nüshasına ait beyitlere, beyitlerin latinize edilmiş haline ve günümüz Türkçesindeki sadeleştirilmiş hallerine yer verilmiştir. Yalnızca kelam konularına yer verilmemiş, kelam konuları ile birlikte mezhepler arası görüş mukayeseleri yapılmış ve mezhepler tarihi açısından incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Ayrıca, çalışmada ifade edilen yorumlar İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin eseri bağlamında sunulmuş, diğer ekollerin görüşleri ise eserde geçtiği şekliyle ele alınmıştır.

BÖLÜM 1: İSHÂK B. HASAN ET-TOKÂDÎ

1.1. İSHÂK BİN HASAN ET-TOKÂDÎ'NİN HAYATI

Kaynaklarda İshak Efendi kaynaklarda 1689 doğumlu olarak gösterilmekle birlikte bu tarihin kesin olmadığı söylenmektedir. Tam adı İshâk b. Hasan et-Tokâdî er-Rûmî el-Hanefî'dir.¹ Azerbaycan'ın Güney'inde bulunan Zencân şehrinde doğduğu² için İshâk-ı Zencân-i³, oradan ailesi ile Tokat'a göç ettiği⁴ ve burada metfun olduğu için ise İshâk bin Hasan et-Tokâdî ismiyle anılmıştır. Eserlerinden anlaşıldığı üzere Osmanlı İmparatorluğu'nun 17. yüzyıldaki gerileme döneminde⁵ yaşamış olan İshâk bin Hasan,⁶ II. Süleyman ve IV. Mehmed dönemlerine tanık olmuştur.⁷

Kahire ve İskenderiye'de ilahiyat tahsilini tamamlamış ve dönemin tanınan din âlimlerinden icazet almıştır. Din âlimi olarak kabul edilen İshâk bin Hasan, icazetinden sonra Tokat'a dönüş yapmıştır.⁸ Dönemin önemli ve ileri gelen âlimlerinden Vanî Mehmed Efendi'nin talebeliğini yapmış ve kendisinden ilm tahsil etmiştir.⁹ Bayram Özfırat'ın çalışmalarına bakıldığında, Vanî Mehmed Efendi'nin hocası olduğunun, yazmış olduğu Nazmu'l-Ulm adlı eserinde kendisinden övgüyle bahsetmesinden anlaşıldığı görülmektedir.¹⁰ İshâk Efendi'nin kendi devrinde Anadolu'daki âlimler arasında saygın bir mevkiye sahip olduğu ve kaleme aldığı eserleri vesilesiyle ilminin, bilgisinin ve itibarının ne kadar yüksek olduğu kanıtlanmıştır.¹¹ Bilhassa *Nazm'u'l Ulum* ve *Nazmu'l-Le'âlî* adlı eserleri döneminin âlimleri arasında oldukça takdir görmüş ve ün

¹ Kevser Akbaş, *Rızai'nin Mecmu'a-i İstihrac'ı* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 33.

² Seyfullah Korkmaz, "Tokatlı Şair Rızai İshâk bin Hasan'ın Bir Mersiyesi", *Sosyal Bilimler Enstitüsü* 12 (2002), 186.

³ Rasim Deniz, "İshâk bin Hasan Tokâdî", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu* (Ankara: Gelişim Matbaası, 1987), 603.

⁴ Korkmaz, "Tokatlı Şair Rızai İshâk bin Hasan'ın Bir Mersiyesi", 186.

⁵ Süleyman Pak, "17. yüzyılda Yaşamış Tokatlı Âlim İshâk Efendi'nin Manzum Eserlerinde Ayetleri Delil Olarak Kullanması ve Tefsire Dair Görüşleri", *Uluslararası Geçmişten Günümüze Tokat'ta İlmî ve Kültürel Hayat Sempozyumu* (Tokat: Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Yayınları, 2018), 1/261.

⁶ Bayram Özfırat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 20; Korkmaz, "Tokatlı Şair Rızai İshâk bin Hasan'ın Bir Mersiyesi", 186; Reyhan Keleş, "Tezkirelere Göre XV-XIX. yüzyıllarda Yaşamış Tokatlı Şairler", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 54 (Haziran 2015), 148; Akbaş, *Rızai'nin Mecmu'a-i İstihrac'ı*, 33.

⁷ Deniz, "İshâk bin Hasan Tokâdî", 603.

⁸ Akbaş, *Rızai'nin Mecmu'a-i İstihrac'ı*, 33.

⁹ Keleş, "Tezkirelere Göre XV-XIX. yüzyıllarda Yaşamış Tokatlı Şairler", 148.

¹⁰ Özfırat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 150.

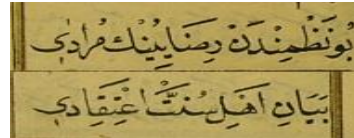
¹¹ İbrahim Bayram, "İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin Akaid Manzûmesindeki Mâtürîdî Kimliği ve Diğer Mezheplere Bakışı", *Uluslararası Geçmişten Günümüze Tokat'ta İlmî ve Kültürel Hayat Sempozyumu* (Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi Yayınları, 2018), 1/285.

kazanmıştır.¹² Bazı eserlerini Arapça yazması, bazılarını Arapça şerh etmesi, yazdığı eserlerindeki beyitlerde Farsça ve Arapça kavramlar kullanması kendisinin iki dile de hâkim olduğunu göstermektedir.¹³ Bunca ilim tahsil etmiş ve birçok eser vermiş olan bir ilim adamının talebeler yetiştirmediği düşünölemeyeceğinden Tokat'ta medrese hocalığı yapmış olduğu muhtemeldir. Oğluna verdiği eğitimlerde yine kendisinin yazmış olduğu eserlerden anlaşılmaktadır.¹⁴ İshâk Efendi ilmi ve fikri şahsiyetiyle tanınmış olmasının yanı sıra kendisini ve eserlerini incelediğimizde ilmini ve fikrini edebiyat dünyasına aktaran başarılı bir şair olduğu da görölmektedir. Kendisinin kaleme almış olduğu eserlerin birçoğunun nazım türünde olması bu bilgimizi teyit eder niteliktedir. Ayrıca divan edebiyatına olan hâkimiyeti yine yazmış olduğu eserlerin beyitlerinde kendini göstermektedir.¹⁵

Bağdatlı İsmail Paşa, Tokâdî ve Zencânî'yi farklı kişiler olarak tanımlamış, Zencânî'nin 1090/1079 tarihinde, Tokâdî'nin ise yaklaşık olarak 1100/1689 senesinde vefat ettiğini belirtmiştir. Ancak eserlerindeki bilgiler incelendiğinde Tokâdî ve Zencânî'nin farklı kişiler olmadığı anlaşılmaktadır.¹⁶ Tokâdî ve Zencânî'nin aynı kişiler olduğunun düşünölmesine sebep olan şey ise bazı eserlerinde Zencânî, bazı eserlerinde Tokâdî mahlasını kullanmayı tercih etmesidir. Ancak eserleri incelendiğinde iki mahlası bir arada kullandığı görölmektedir. İshâk Efendi'nin *Nazmu'l-Le'âlî* adlı eseri basımları dikkate alındığında her iki mahlas ile anıldığı görölür. Yine söz konusu olan eserinde İshâk Efendi'nin Manzûmesine "Rızâî" mahlasıyla beyit yazdığı görölmektedir.¹⁷

Bu nazmumda Rıza'yinin muradı

Beyan-ı Ehl-i Sünnet itikadı.¹⁸ (14)

İshâk Efendi'nin Sivas ilinde bir kardeşinin ikamet ettiği ve kendisini ziyaret maksadı ile oğlunu Tokat'a, İshâk Efendi'nin yanına gönderdiği bilgisi bulunmaktadır.

¹² Özfırat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 20.

¹³ Deniz, "İshâk bin Hasan Tokâdî", 603.

¹⁴ Pak, "17. yüzyılda Yaşamış Tokatlı Âlim İshâk Efendi'nin Manzum Eserlerinde Ayetleri Delil Olarak Kullanması ve Tefsire Dair Görüşleri", 1/263.

¹⁵ Bayram Özfırat, "Tokatlı İshâk Efendi ve Nazmu'l-Le'âlî Adlı Mesnevisi", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 15 (2015), 317.

¹⁶ İbrahim Göksel Baykan, "Osmanlı Döneminde Tokatlı Müellifler ve Eserleri", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu* (Ankara: Salmat Basım Yayıncılık, 2015), 2/117.

¹⁷ Bayram, "İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin Akaid Manzûmesindeki Mâtürîdî Kimliği ve Diğer Mezheplere Bakışı", 1/286.

¹⁸ İshak bin Hasan Zencânî et-Tokadi, *Nazmü'l-Le'âlî*, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, 42 KON 34159/2, 1a.; Özfırat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 35.

Ayrıca bir başka eserinde İshâk Efendi'nin Müfessir bir kimsenin evladı doğması üzerine ona tebriklerini sunmak için Sivas'a ziyarete gittiği yazmaktadır.¹⁹ Hicri 1088'de Kutsal toprakları ziyaret ederek hac vazifesini yerine getirdiği, yaşamının sonuna kadar Tokat'ta ikamet ettiği²⁰, büyük bir sevgi ve muhabbet ile bağlı olduğu oğlunun ilim öğrenmesini ne kadar çok istemişse de taun hastalığı nedeniyle vefat etmiş olması İshâk Efendi'yi derinden sarsmıştır. Oğlunun vefatının ardından duyduğu derin hüznü dile getirmiştir. Kendisi de oğlunun acı haberinden bir yıl kadar sonra 1100/1688 senesinde vefat etmiştir.²¹ Eserleri ve vefat tarihi incelendiğinde İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin yaşamının XVIII. yüzyılın ortalarına kadar sürdüğü ve XVIII. yüzyılın ilk yarısında vefat ettiği anlaşılmaktadır.²² Şair, âlim ve mutasavvıf olan İshâk-ı Zencânî, Tokat ili Hac Dağı mevkiinde "Boyun Baba" mezarlığında metfundur. Kabri Tokat halkı tarafından senelerce önemli bir ziyaret yeri haline gelmiş ve halende ziyaret edilmektedir. Halk tarafından "Boyun Baba" olarak bilinmektedir.²³

"Boyun Baba", Tokat halkı tarafından adakları yerine gelmesi için gidip bizzat dua ettikleri bir Allah dostudur. Halk "Boyun Baba" olarak isimlendirdiği İshâk bin Hasan et-Tokâdî'yi ziyaret ederek, onu vesile kılarak Allah'a dua etmektedir. Tokat il Merkezinde bulunan Hoca Ahmet Mahallesi'nin üst tarafında yer almaktadır. Yetmiş merdiven çıkarak gerçekleştirilen ziyaret genellikle çocuk sahibi olmak isteyen kadınların uğrak yeri olmuştur. "Boyun Baba" ziyaretlerini haftanın üç cumartesi sabah namazı vakitlerinde²⁴ gerçekleştirmek gelenek haline gelmiştir. Geçmişten günümüze "Boyun Baba" halk arasında muteber bir zat olarak ziyaret edilmektedir. Ayrıca aynı mahallede İshâk-ı Zencânî Camisi de bulunmaktadır.²⁵

1.2. ESERLERİ

Tıpkı hayatı gibi eserleri ile ilgili de çok derin bilgiye sahip olamadığımız İshâk bin Hasan Tokâdî hakkında yapılan çalışmalar incelendiğinde, eserlerinin tamamından

¹⁹ Deniz, "İshâk bin Hasan Tokâdî", 604.

²⁰ Pak, "17. yüzyılda Yaşamış Tokatlı Âlim İshâk Efendi'nin Manzum Eserlerinde Ayetleri Delil Olarak Kullanması ve Tefsire Dair Görüşleri", 1/263.

²¹ Deniz, "İshâk bin Hasan Tokâdî", 265.

²² Baykan, "Osmanlı Döneminde Tokatlı Müellifler ve Eserleri", 2/117.

²³ Korkmaz, "Tokatlı Şair Rızai İshâk bin Hasan'ın Bir Mersiyesi", 187; Pak, "17. yüzyılda Yaşamış Tokatlı Âlim İshâk Efendi'nin Manzum Eserlerinde Ayetleri Delil Olarak Kullanması ve Tefsire Dair Görüşleri", 1/263; Akbaş, *Rızai'nin Mecmu'a-i İstihrac'ı*, 34.

²⁴ Müjgan Üçer, "Tokat Efsaneleri ve İnanışları", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu* (Ankara: Gelişim Matbaası, 1987), 227.

²⁵ M. Halil Pazarlı, admin@tokathaber60.com, "Boyun Baba Tekkesi: İshak-ı Zencânî Hazretleri" (08 Mayıs 2023).

bahsedilmediği görülmektedir. Kaynaklarda ismi geçen eserler, İshâk bin Hasan Tokâdî'nin ün kazanmış eserleridir. Eserler ile ilgili geniş bir çalışma yapan Rasim Deniz "İshak bin Hasan Tokadi"²⁶ isimli eserinde tespit ettiklerine ilave olarak Reyhan Keleş "Tezkirelere Göre XV-XIX. Yüzyıllarda Yaşamış Tokatlı Şairler"²⁷ isimli çalışmasında birkaç eserini daha tespit etmiş literatüre kazandırmıştır. Eserleri ile kapsamlı bir çalışma yapan ve 12 eserinin olduğunu iddia eden Bayram Özfırat ise "Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, *Nazmu'l-Le'âlî* ve *Manzûme-i Keydânî* Adlı Mesnevileri (İnceleme-Metin)"²⁸ isimli çalışmasında bunları gün yüzüne çıkarmıştır. Tüm bu akademik çalışmalar ışığında ise bizim İshâk bin Hasan et-Tokâdî'ye aidiyetinden bahsedilen eserler şunlardır:

Metâlibü'l-Musallî:

Bu eser Arapçadır. Lütfullah Keydânî'ye ait olan Kitâb-ı Keydânî isimli fıkıh kitabının şerhidir.²⁹

Ziyâ'u'l-Kulûb Fî Şerh-i Cilâî'l-Kulûb:

Bu eser Arapçadır. Birgivi'nin yazmış olduğu Mev'ize isimli eserin şerhidir.³⁰

Sırâcü'l-Kulub:

Eserin içeriği ile ilgili bilgiye ulaşılmamıştır. Ancak Bağdatlı İsmail Paşa bu eserin başka bir İshâk bin Hasan Tokâdî'ye ait olduğunu ifade etmiştir. Daha önce zikrettiğimiz kaynaklarda geçen İshâk bin Hasan Tokâdî ve İshâk bin Hasan ez-Zencânî'nin farklı kişiler olduğu bilgisinin sebebi bu ifadedir.³¹

Şerhü Mukaddimeti's-Salât:

²⁶ Deniz, "İshak bin Hasan Tokadi", 605.

²⁷ Keleş, "Tezkirelere Göre XV-XIX. yüzyıllarda Yaşamış Tokatlı Şairler", 149.

²⁸ Özfırat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 24-28.

²⁹ Deniz, "İshak bin Hasan Tokadi", 605; Özfırat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 24; Akbaş, *Rızai'nin Mecmu'a-i İstihrac'ı*, 35; Keleş, "Tezkirelere Göre XV-XIX. yüzyıllarda Yaşamış Tokatlı Şairler", 149.

³⁰ Deniz, "İshak bin Hasan Tokadi", 605; Özfırat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 24; Akbaş, *Rızai'nin Mecmu'a-i İstihrac'ı*, 35; Keleş, "Tezkirelere Göre XV-XIX. yüzyıllarda Yaşamış Tokatlı Şairler", 149.

³¹ Deniz, "İshak bin Hasan Tokadi", 605; Özfırat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 24; Akbaş, *Rızai'nin Mecmu'a-i İstihrac'ı*, 35; Keleş, "Tezkirelere Göre XV-XIX. yüzyıllarda Yaşamış Tokatlı Şairler", 149.

Arapça olarak yazılan bu eserde namazın İslam'daki yeri ve önemi hakkında ayrıntılı bilgi verilmektedir.³²

Şerhü Metâlibü'l-Musallî:

Bu eserin dili Arapçadır. Şerhü Mukaddimeti's-Salât adlı eserin şerhidir.³³

Kasidetü Yekûlu'l-Abd:

Tevhidi ve Allah'ın tekliğini anlatan manzum türü ve İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin İslam inançlarına dair yazmış olduğu bir eserdir. "Terceme-i Kasidetu Yekul'ul-Abd" ismi ile başka nüshaları da mevcuttur.³⁴

Zehâ'irü'l-Ahire:

Arapça bir eserdir. Ahirette lazım olacak azık manasına gelmektedir. İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin kişiye ahiret azığı olması mahiyetinde yazmıştır. Ahirette kişinin yararına olacak güzel ve iyi davranışları anlatmıştır. Birgili Mehmet Efendi bin Pîr Alî'nin yazmış olduğu Zühr al-Muta'ahhilin isimli eserin şerhidir.³⁵

Şerhü'l-Mu'ammayât fî Esmâ'in-Nebi:

Arapça bir eserdir. Abdu'l-mü'min'in yazmış olduğu Muammayat fî Esmâ en-Nebi adlı manzum türü olan Farsça eserin Arapça şerhidir.³⁶

Manzûme-i Keydânî:

Bu eser Keydânî'ye ait olan Arapça bir ilmiyal kitabının manzum çevirisidir.³⁷

Ziyâ'u'l-Kulûb:

³² Özfırat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 25.

³³ Deniz, "İshak bin Hasan Tokadi", 605; Özfırat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 24; Akbaş, *Rızai'nin Mecmu'a-i İstihrac'ı*, 35; Keleş, "Tezkirelere Göre XV-XIX. yüzyıllarda Yaşamış Tokatlı Şairler", 149.

³⁴ Özfırat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 25; Şaban Banaz, "Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığında Kayıtlı Bulunan Tokatlı Âlimlere Ait Akaid ve Kelama Dair Yazma Eserler", 5. *Tokat Sempozyumu* (İstanbul: Fc Reklam, 2022.), 2/47.

³⁵ Özfırat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 25; Banaz, "Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığında Kayıtlı Bulunan Tokatlı Âlimlere Ait Akaid ve Kelama Dair Yazma Eserler", 2/46-47.

³⁶ Özfırat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 26.

³⁷ Özfırat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 28.

Tasavvuf eseridir. Arapça yazılmıştır.³⁸

Risâle fi Ahvali'l-Kıyame:

Seyyid Mehmet Tokâdî tarafından istinsah edilen eser, kıyametin vuku bulacağı vakitten ve kıyamet esnasından olacak olaylardan söz etmektedir.³⁹

Risâle fi Ehl-i Sünne ve'l-Cema'a:

İshâk bin Hasan et-Tokâdî bu eserinde Ehl-i Sünnet düşünce sistemine ait itikadî görüşleri ele almaktadır. Müellif burada diğer fırkaların fasid olduğunu ifade etmektedir. Bu Risâle Ehl-i Sünnet'in görüşlerinin doğruluğunu kanıtlamaya çalışmaktadır.⁴⁰

Risâle-i fi'l-Akâid:

İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin İslam inanç esasları bağlamında yazdığı eserdir.⁴¹

Nazmu'l-Ulûm:

Manzum türünde yazılmış bir eserdir. İshâk bin Hasan Tokâdî'nin farklı ilimler hakkında bilgiler verdiği ve bu ilimleri öğrenmenin gerekliliğinden söz ettiği eserdir.⁴² İslami ilimlerin yanı sıra fenni ilimlerden de bahsetmektedir. Nazm'ul Tertibu'l-Ulm olarak da isimlendirilmiştir. Akâid kısmında Fıkh'ul-Ekber'den bilgiler vermektedir.⁴³

Nazmu'l-Le'âlî:

Akâid konularının ayrı ayrı konu bölümleri altında incelendiği bir akâid eseridir. Eserin orijinal dili Arapça-Türkçe'dir. Bazı kaynaklarda Manzûme-i Akâid olarak da ismi geçmekte olan eser *Nazmu'l-Le'âlî* ismiyle daha çok bilinmektedir. Bizim bu çalışmamızda da eser bu isimle zikredilerek ele alınacaktır. Bundan maksat eserin giriş bölümünde İshâk bin Hasan Tokâdî'nin eserde bu ismi zikretmesidir. Ayrıca bu eser araştırmamızın konusu olan eser olduğu için detaylı bilgiler II. bölümde verilecektir.

³⁸ Özfirat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 26.

³⁹ Banaz, "Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığında Kayıtlı Bulunan Tokatlı Âlimlere Ait Akaid ve Kelama Dair Yazma Eserler", 2/48.

⁴⁰ Banaz, "Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığında Kayıtlı Bulunan Tokatlı Âlimlere Ait Akaid ve Kelama Dair Yazma Eserler", 2/45.

⁴¹ Banaz, "Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığında Kayıtlı Bulunan Tokatlı Âlimlere Ait Akaid ve Kelama Dair Yazma Eserler", 2/47.

⁴² Ali Yıldırım, "İshâk Bin Hasan Tokadî'nin İlimler Tasnifi ve Mantık İlmine Dair Görüşleri", *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 2 (Ekim 2018), 170.

⁴³ Banaz, "Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığında Kayıtlı Bulunan Tokatlı Âlimlere Ait Akaid ve Kelama Dair Yazma Eserler", 2/44-45.

1.3. SOSYAL OLAYLARA BAKIŞI

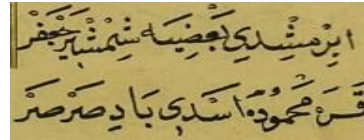
İshâk bin Hasan Et- Tokâdî eserlerinde sadece ilmî konuları müzakere etmemiş bunun yanında dönemin sosyal olaylarıyla da ilgi görüşlerini, düşüncelerini ve eleştirel yaklaşımlarını açıkça ifade etmiştir.

İshâk bin Hasan et- Tokâdî'nin üzerinde hassasiyetle durduğu sosyal olaylardan bir tanesi, dönemin sosyal çevresini derinden etkileyen, tarih sahnesinde önemli yer tutan Celâli İsyanlarıdır. Celâli İsyanları, başlangıç olarak Osmanlı Devleti yönetim sistemine duyulan memnuniyetsizlik sebebiyle, farklı sosyal grupların ve Şiilik anlayışına yatkın Türkmen topluluklarının, Safevilerin kışkırtması neticesinde devlete karşı ayaklanmaları ile başlamıştır. “Celâlî” terimi, “Celal’e mensup olan” manasına gelen, XVI. asrın ilk yıllarında devlete başkaldıran Bozoklu Şeyh Celal’den gelmektedir.⁴⁴ 1519 yılında Osmanlı Devleti’nin dini ve sosyal dokusuna derin izler bırakan bu mühim olay, ilk olarak Tokat’ın Turhal bölgesinde Kızılbaş olan Bozoklu Şeyh Celal’in Mehdilik iddiası ile tarih sahnesine çıkması üzerine başlamıştır. Şeyh Celal çevresine topladığı 20.000 kişilik bir grup ile Osmanlı Devleti’nin güçlerine karşı çarpışmaya başlamıştır. İlk yıllarda merkezi otoriteye karşı yapılmış olan bu ayaklanma iki sır boyunca devleti ve toplumu derinden etkilemiştir. Bozoklu Şeyh Celal’in başkaldırısından sonra hangi türde yahut ne şekilde meydana gelirse gelsin her türlü başkaldırı ve ayaklanma “Celâlî” olarak isimlendirilmiştir. Hatta halk ve dönemin vakanüvisleri, devlete ya da topluma zarar veren veya zarar teşkil edecek bir ayaklanmaya önderlik eden liderleri “Celâlî” olarak adlandırılmıştır.⁴⁵

Takvimler 1683 yılını göstermeye başladığında, İkinci Viyana Seferi gerçekleşmiş ve Osmanlı Devleti idaresindeki Bolu’dan Sivas’a kadar olan yerlerde Kara Mahmut ve Akkaş gibi önderler tekrar açığa çıkarak toplumda anarşi ve isyan çıkarmışlardır.⁴⁶ İshâk bin Hasan et- Tokâdî ise *Nazmu’l-Le’âlî* adlı eserinde bu durumdan şöyle söz etmiştir.

İrişdi ba’zına şimşir-i Cafer

Kara Mahmud est-i bad-ı sarsar.⁴⁷ (316)

⁴⁴ Mücteba İlgürel, “Celâlî İsyanları”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 19 Ekim 2023).

⁴⁵ Kemal Faruk Aksoy, *Silahdar Tarihine Göre Osmanlı Devleti’nde Celali İsyanları* (Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 19.

⁴⁶ Özfırat, *Tokatlı İshâk Efendi’nin Nazmu’l-Ulûm, Nazmu’l-Le’âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 30.

⁴⁷ Zencân-i et-Tokadi, *Nazmü’l-Le’âlî*, 42 KON 34159/2, 14b.; Özfırat, *Tokatlı İshâk Efendi’nin Nazmu’l-Ulûm, Nazmu’l-Le’âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 133.

Burada Kara Mahmut'tan söz ederken onun şiddetli bir fırtına gibi estiğini dile getirmiştir. Nasıl ki bir fırtına ağaçların dallarını, yapraklarını savurur perişan eder ise Kara Mahmut'unda şehirlerde çıkardığı bozgunculuk ile halkı yaprak misali savurup halkı zorlu bir yaşam koşullarına hapsederek onları umutsuz bir duruma sürüklemiştir.

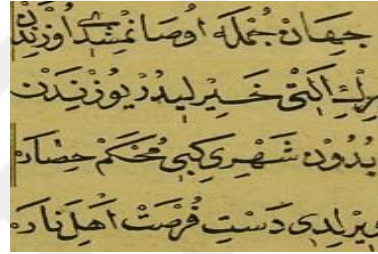
Çıkan anarşi ve isyan neticesinde halkın derin bir sıkıntıya düşmesi, bozguncuların köyden kente birçok il, ilçe ve kasabada taşkınlık çıkarması, halkı zor durumda bırakması, mallarını yağmalaması üzerine İshâk bin Hasan et-Tokâdî Budin Kalesi misali sağlam surları olan Tokat iline dahi bozguncuların erişip yağmalama yaptıklarını eserinde anlatmıştır. Tokat halkını perişan bir hale sürüklediklerine dair hüznünü dile getirmiş buna *Nazmu'l-Le'âlî* adlı eserinde de yer vermiştir.⁴⁸ Eserde bu konuyu şu şekilde dile getirmiştir:

Cihan cümle usanmışdu özinden

Yerin altı hayırlıdur yüzünden. (313)

Budun şehri gibi muhkem hisara

Verildi desti fursat ehl-i nara.⁴⁹ (317)

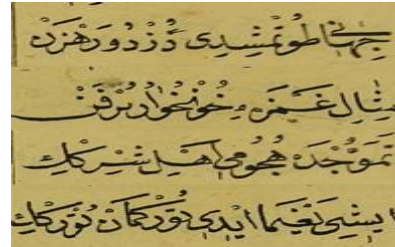

Yine aynı konu üzerinden İshâk bin Hasan et-Tokâdî, her yerde asayişin kalmadığını, toplumsal düzenin bozulduğunu, suç oranlarının arttığını ve yağmaların çoğaldığını belirtmektedir. Bu yağmaların çoğalmasının sebebi olarak Celâli isyanlarını ve bu isyanlara Safevi kışkırtmasıyla Ehl-i Sünnet karşıtı olan Türkmen Türklerinin katılmalarını, köyleri, kentleri, kasabaları hatta çadırları dahi yağmalayarak halkı çaresiz bıraktıklarını ifade etmektedir.⁵⁰ Anadolu halkının zor günler geçirdiğini eseri *Nazmu'l-Le'âlî* de şu şekilde dile getirir:

Cihan-ı dutmuş idi züzdu ve rehzen

Misal-i gamze hunhar-ı bürfen.⁵¹ (310)

Temevvüde hücum-i ehl-i şirkin

⁴⁸ Özfırat, "Tokatlı İshâk Efendi ve Nazmu'l-Le'âlî Adlı Mesnevisi", 323.

⁴⁹ Zencânî et-Tokadi, *Nazmü'l-Le'âlî*, 42 KON 34159/2; Özfırat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 133.

⁵⁰ Özfırat, "Tokatlı İshâk Efendi ve Nazmu'l-Le'âlî Adlı Mesnevisi", 323.

⁵¹ Zencânî et-Tokadi, *Nazmü'l-Le'âlî*, 42 KON 34159/2, 14b.; Özfırat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 30.

İşi yağma idi Türkmen Türk'ün.⁵² (311)

İshâk bin Hasan et- Tokâdî'nin eserlerinde üzerinde durduğu bir başka sosyal olay ise Osmanlı Devleti padişahlarından IV. Mehmed'in tahtan indirilip yerine II. Süleyman'ın çıkarılmasıdır.

1642 yılında İstanbul'da doğan IV. Mehmed, ava olan ilgi ve alakasından dolayı "Avcı" mahlası ile anılan bir Osmanlı padişahıdır. Yedi yaşında tahta çıkarılmış bu nedenle kısa bir kılıç alayı töreni gerçekleştirilmiştir. IV. Mehmed'in yaşının küçük olması sebebiyle ülke içi yönetim ve yürütme büyükannesi Kösem Sultan, annesi ve onların tebaaları arasında paylaştırılmıştır. Bu paylaşım merkezi otoriteye zarar vermiş ve ülke içi karışıklıklara neden olmuştur. Merkezi otorite içerisinde bu karışıklıklar meydana gelirken ülke içinde Anadolu topraklarında bilhassa Sivas ili ve yakın çevrelerinde bozguncular artmış halkı perişan bir hale sürüklemişlerdir. O dönem Anadolu'da bozguncular, merkez teşkilatında ağalar birçok ekonomik soruna yol açmıştır. Ülke bu kadar karışıklık içinde iken Sultan IV. Mehmed henüz 10 yaşına basmış ve kendisini av eğlencelerine vermiştir. Aynı dönemde saray içerisinde taassup ehli Kadızadeler'in nüfuzları artmıştır. İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin hocalığını yapmış olan Vanî Mehmed Efendi'ye ise padişahın şeyhi unvanı verilmiştir.⁵³ 1683 yılında Viyana Kuşatması gerçekleştirilirken her girişimin hüsrarla sonuçlanması üzerine art arda ve ciddi toprak kayıplarının ülke üzerinde oluşturduğu memnuniyetsizlik yönetim içerisinde değişikliğe gidilmesi fikrini gündeme getirmiş ve IV. Mehmed'in tahtan indirilmesi kararının alınmasına yol açmıştır. Bu değişiklik sayesinde ülke içi siyaset düzene konulup Anadolu topraklarındaki bozguncuların durdurulacağı ve halkın refah hayatına geri döneceğine dair umudu yeşermiştir. Bu nedenle II. Süleyman, IV. Mehmed yerine tahta çıkarılmıştır. Tahta çıkarılma töreninde hazır bulunan yüksek rütbeli ulema, şeyhülislam, nişancı, nakibüleşraf, İstanbul kaymakamı, kazaskerler ve ordu ileri gelenleri kendisine biat etmiştir. Ülkenin yönetim içi sıkıntıları, cülus bahşişi meselesi, ağaların itaatsizlikleri, Anadolu'da bozgunculuk çıkaran eşkıyaların intizama çekilmesi gibi birçok sorun çözülmesinin ardından II. Süleyman'ın tahta çıkarılmasından tam tamına dört ay sonra ülke yönetimi içerisindeki ve Anadolu'daki karışıklıklar sona ermiştir.⁵⁴

⁵² Zencânî et-Tokadi, *Nazmü'l-Leâlî*, 42 KON 34159/2, 14b.; Özfırat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 31.

⁵³ Abdulkadir Özcan, "Mehmed IV", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara, 2003), 28/414-418.

⁵⁴ Abdulkadir Özcan, "Süleyman II", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara, 2010), 38/75-80.

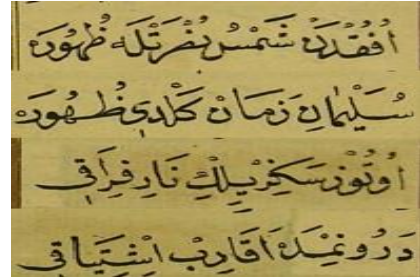
Bu konu hakkında İshâk bin Hasan et-Tokâdî eserinde şöyle söz etmiştir:

Ufukdan şems-i nusretle zuhura

Süleyman-ı zaman geldi huzura⁵⁵ (314)

Otuz sekiz yılın nar-ı firakı

Derunumda akarib iştikayı.⁵⁶ (319)

Bu ifadelerinde İshâk bin Hasan et- Tokâdî, IV. Mehmed'in tahtan indirilip II. Süleyman'ın tahta çıkarılmasına olan sevincini dile getirmiştir. Ülke içi olumsuzlukların son bulacağına dair umudu artmıştır. İshâk bin Hasan et- Tokâdî'nin sevincinin bir diğer sebebi de IV. Mehmed'e olan kırıngnlığıdır. Bu kırıngnlığı şunlardan dolayıdır:

1- XVI. yüzyılın başlarında başlayan ve süregelen dönemde bilhassa Anadolu'nun Tokat ve Sivas bölgelerinde meydana gelen Celâli isyanlarında bölge halkının oldukça etkilenmesidir. IV. Mehmed'in saltanat devrinde bu isyanların durdurulamaması, halkın müşkül durumda bırakılması, iç siyasetin bozulması ve merkezi otoritenin bozulmasına sebebiyet vermiştir. Bu nedenle halk tarafından IV. Mehmed artık istenmemeye başlanmıştır. İshâk bin Hasan et-Tokâdî, halk arasında yaşayan bir âlim olarak halkın gözüyle olaylara bakmış ve eserlerinde IV. Mehmed'e olan kırıngnlığını ya da IV. Mehmed'in tahtan indirilmesinin ardından tahta çıkarılan II. Süleyman'ın saltanatına olan sevincini dile getirmiştir.⁵⁷

2- İshâk bin Hasan et- Tokâdî'nin saygıyla baktığı ve kendisine büyük bir hayranlık beslediği hocası Vanî Mehmed Efendi'nin Viyana kuşatması neticesinde ordu vaizi görevinden uzaklaştırılıp Bursa iline yakın bir bölgede bulunan Kestel köyüne sürgüne gönderilmesi İshâk Efendi'nin IV. Mehmed'e olan kırıngnlığının bir başka nedenidir. Hocasının görevinden azledildikten sonra bir de istemediği yerde yaşamaya mahkûm edilmesi İshâk bin Hasan et- Tokâdî'yi derinden yaralamış ve üzmüştür. Bu

⁵⁵ Zencân-i et-Tokadi, *Nazmü'l-Leâlî*, 42 KON 34159/2, 14b.; Özfiat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 133.

⁵⁶ Zencân-i et-Tokadi, *Nazmü'l-Leâlî*, 42 KON 34159/2, 14b.; Özfiat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 133.

⁵⁷ Bayram Özfiat, "Tokat'ın 17. Yüzyıl Âlim Şairlerinden İshâk Bin Hasan Tokatî ve Nazmu'l-Ulûm Adlı Mesnevisi", *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 8/1 (2013), 2067.

nedenle IV. Mehmed'in tahtan indirilmesini büyük bir sevinçle karşılamış ve eserinde de bu memnuniyetini dile getirmiştir.⁵⁸

İshâk bin Hasan et- Tokâdî'nin eserlerinde bahsettiği dönemin sosyal olaylarından bir başkası da salgın hastalıklardır. Dönemin çok can alan ve İshâk bin Hasan et- Tokâdî'nin evladının da vefatına sebep olan salgın hastalık veba konusu üzerinde İshâk Efendi de durmuştur.

Veba hastalığının bir diğer ismi Taun'dur. Taun kavramının sözlük anlamı “yaralamak, kusurlu görmek, ayıplamaktır.” Bazı dil bilimcilere göre bulaşan ve yayılan her hastalığa taun denir. Ancak İbn Kayyim el-Cezviyye'ye göre taun vebanın bir türüdür fakat her veba taun değildir buna binaen her taun bir vebadır.⁵⁹ Başlangıçta bu hastalık için Tanrı'nın bir laneti ve cezası düşüncesi yaygın olsa da zamanla olası nedenleri tespit edilmiş mikrobik bir hastalık olduğu anlaşılmıştır.

Veba hastalığı fare gibi kemirgen hayvanların üzerinde bulunan pireler yoluyla insanlara geçerek temizlik gereksinimlerinin yeterince giderilmemesi ve insanların çok içe içe yaşamaları neticesinde rahatsızlanmaları ile ortaya çıkan bir hastalıktır.⁶⁰ Bu hastalık, çok daha önceleri ortaya çıkmış olmasına rağmen, Osmanlı Devleti'nin ekonomik kazanç elde etme yollarını geliştirmesi, yol güvenliğini sağlaması, ticari faaliyetlerin artması ve geniş kitlelere yayılması ile bu kitlelerle daimi bir iletişimde olunması sebebiyle 16. yüzyılda Osmanlı topraklarına veba hastalığı yayılmaya başlamıştır. 16. yüzyılın sonralarına bilhassa 17. yüzyılın başlarına kadar olan süreçte hastalık Anadolu'ya yayılmış ve halk büyük can kaybı yaşamıştır.⁶¹ 16. yüzyılın sonralarına doğru şehirleri istila eden taun hastalığı yaklaşık 325 bin kişinin vefatına sebep olmuştur. Bu salgın zamanlarında halk bazen şehirlerini terk ederek kutsal mekân ziyaretinde bulunarak dualar etmiş kendilerini koruma altına almaya gayret etmişlerdir. Bazı dükkanlar kapatılmış hapisanede tutsak olan suçlular bile serbest bırakılmıştır. Padişah dahi kendisini bu salgından koruma maksadı ile sarayını terk etmek zorunda kalmıştır.⁶² Anadolu topraklarına ulaşan salgın Sivas ve Tokat bölgelerine de ulaşmış

⁵⁸ Bayram Özfirat, “Tokat’ın 17. yüzyıl Âlim Şairlerinden İshâk Bin Hasan Tokatî ve Nazmu’l-Ulum Adlı Mesnevisi”, *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 8/1 (2013), 2067.

⁵⁹ Nükhet Varlık, “Taun”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2011), 40/175-176.

⁶⁰ Nalan Turna, “İstanbul’un Veba ile İmtihani: 1811-1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi”, *Studies Of The Ottoman Domain* 1/1 (Ağustos 2011), 3.

⁶¹ Varlık, “Taun”, 40/175-176.

⁶² Turna, “İstanbul’un Veba ile İmtihani: 1811-1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi”, 12.

İshâk bin Hasan et- Tokâdî'nin hanesine de girmiştir. İlim insanı olması için üzerine titreyerek özenle yetiştirmek istediği oğlu Fazlullah'ın da taun hastalığından vefat ettiği bilinmektedir. Bu konuya Nazm'ul Ulum adlı bir başka eserinde değinmiş, oğlunun vefatı üzerine duyduğu hüznü dile getirmiştir.⁶³

İshâk bin Hasan et- Tokâdî'nin eserlerinde üzerinde durduğu başka bir konu ise adaletin sağlandığı kadılık müessesesidir. Kadılığın güçlü, şerefli, kişinin hem dünyasını hem ahiretini kazandıracak, iyi ameller yapmasına vesile olacak bir meslek olduğunu ifade eden İshâk Efendi, yaşadığı dönemdeki kadıların genelinin bu vazifeyi layıkıyla yerine getirmediğini, makamlarını kendi menfaatlerine dair kullandıklarını, rüşvet alarak birçok yolsuzluğa karışarak görevlerini icra ettiklerini dile getirmiştir. Bu kadıların toplum için birer tehdit olduğunu dile getirerek topluma zararları dokunduğunu ifade etmiştir.⁶⁴

İshâk bin Hasan et- Tokâdî kadılık makamında bulunan kişilere yaptığı eleştiride anlatmak istediği şey, dönemin kadılarının fakiri, yoksulu ve miskini korumak yerine kendi çıkarları doğrultusunda adam kayırma, rüşvet alma, mal mülk elde etme arzusu ile vazifelerini ifa ettikleri ve kadılık müessesine uygun olmayan davranışların adalet sistemi üzerindeki etkisidir. Bu tür davranışların adalet sistemini bozduğunu ve halkın adalet duygusunu körelterek kadılık makamına olan güvenleri azaltacağını anlatmıştır.⁶⁵

Müellifin eserlerinde üzerinde durduğu bir başka konu ise kahve ve tütün tiryakiliğidir. Kahve ve tütün bağımlılığı olanların genellikle ekonomik sıkıntı içerisinde olan bireyler olduğunu, buna rağmen bu tiryakiliklerinden vazgeçmemelerini eleştirmiştir. Bunca ekonomik sıkıntıya rağmen tütün ve kahve tiryakiliğinden vazgeçemeyen bireylerin hanelerinde büyük yoksulluk çekmelerini eleştirirken, bu tavırlarının çok üzücü, acınası ve utanç verici olduğunu ifade etmiştir.⁶⁶

1.4. HOCASI VANÎ MEHMED EFENDİ

İshâk bin Hasan et- Tokâdî'nin kendisinden övgüyle bahsettiği hocası Vanî Mehmed Efendi'nin tam adı Vanu Muhammed bin Bistam bin Rüstem bin Halil el-

⁶³ Özfirat, "Tokat'ın 17. yüzyıl Âlim Şairlerinden İshâk Bin Hasan Tokatî ve Nazmu'l-Ulum Adlı Mesnevisi", 2068.

⁶⁴ Özfirat, "Tokat'ın 17. yüzyıl Âlim Şairlerinden İshâk Bin Hasan Tokatî ve Nazmu'l-Ulum Adlı Mesnevisi", 2070.

⁶⁵ Özfirat, "Tokat'ın 17. yüzyıl Âlim Şairlerinden İshâk Bin Hasan Tokatî ve Nazmu'l-Ulum Adlı Mesnevisi", 2070.

⁶⁶ Özfirat, "Tokat'ın 17. yüzyıl Âlim Şairlerinden İshâk Bin Hasan Tokatî ve Nazmu'l-Ulum Adlı Mesnevisi", 2070.

Hüseyin el-Hoşabi'dir.⁶⁷ Kendisinin doğum tarihi ile alakalı kesin bir bilgi mevcut değildir. Vanî Mehmed Efendi, babasının Vanlı olması yahut kendisinin Van ilinde dünyaya gelmesi sebebiyle “Vanî” olarak anılmıştır.⁶⁸ Vanî Mehmed Efendi ile alakalı bazı kaynaklarda farklı bilgiler mevcuttur. Biyografik inceleme eserlerine bakıldığında Vanî Mehmed Efendi'nin Vankulu Mehmed Efendi ile karıştırıldığı görülmektedir. İki farklı ilim adamı aynı kişi zannedilmiş birinin eseri, bir diğerine atfedilmiştir. Vankulu Mehmed Efendi Osmanlı Devleti müderrislerinden ve kadılarındandır. İkisinin de isimlerinin Mehmed olması ve Vanlı olmaları bu karışıklığa sebebiyet vermiştir. Ancak detaylı bir inceleme yapıldığında ikisinin farklı kişiler olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁹ Vanî Mehmed Efendi henüz ömrünün baharında ve yaşı henüz çok küçükken yetim kalmıştır. Ancak bu yetim kalışı onun ilme yönelmesine engel olmamıştır. Ömrünün başlarında kendini ilime vermiştir. İlim tahsiline Van'da başlamış sonrasına Tebriz'de devam etmiş daha sonra Karadağ'a giderek Molla Nureddin'den ilim tahsil etmiştir. Burada gördüğü eğitim neticesinde ise müezzin olmuştur.⁷⁰ Müezzinlik vazifesini yerine getirirken bir yandan ilim öğrenmeye devam etmiş ilim tahsili bittiğinde ise Erzurum'a gitmiştir. Erzurum'da vaiz olarak görev yapmaya başlamıştır. Bu görevi layıkıyla yerine getirirken halk üzerinde bir etki bırakmış; her kelamı halka tesir etmiştir. Bir gün Köprülüzade Fazıl Ahmet Paşa'nın (1045- 1087/1635-1676) yolu Erzurum'a düşmüştür. Fazıl Ahmet Paşa faziletli kişiliği ve ilmi ile ön plana çıkan Vanî Mehmet Efendi ile tanışmıştır. Bu tanışma Vanî Mehmed Efendi için dönüm noktası olmuştur. Fazıl Ahmed Paşa, Mehmed Efendi'nin bilgisinden ve erdeminden oldukça etkilenmiş ona karşı bir muhabbet beslemiştir. Bu muhabbet birbirlerine sevgi ve saygıyla bağlanmalarını sağlamıştır. Bu bağ her geçen gün artmış ve nihayet Fazıl Ahmed Paşa'nın sadrazamlık yaptığı dönemlere kadar ulaşmıştır. Bu samimi ve kuvvetli bağ sebebiyle Fazıl Ahmet Paşa, Vanî Mehmed Efendi'yi İstanbul'a davet etmiştir. Bu davet neticesinde Vanî Mehmed Efendi, Fazıl Ahmet Paşa ve onun dostluğu sayesinde dönemin Osmanlı Padişahı IV. Mehmed ile tanışmıştır. Bu tanışma neticesinde IV. Mehmed'inde Vanî Mehmed Efendi'ye karşı bir muhabbeti oluşmuş ve kendisine güvenle bağlanmış sözünü dinler hale gelmiştir. Vanî

⁶⁷ Erdoğan Pazarbaşı, “Vani Mehmed Efendi'nin Hayatı ve Eserleri”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4 (1990), 362.

⁶⁸ Yasin Kılıç, “Bir Hatip ve Eğitimci Olarak Vani Mehmed Efendi, Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri”, *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 10/3 (2015), 622.

⁶⁹ Pazarbaşı, “Vani Mehmed Efendi'nin Hayatı ve Eserleri”, 362; Kılıç, “Bir Hatip ve Eğitimci Olarak Vani Mehmed Efendi, Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri”, 622.

⁷⁰ Kadir Erbil, “Vanî Mehmed Efendi ve Tarih Anlayışı”, *ASEAD 7. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu* (Ankara: Astana Yayınları, 2021), 758.

Mehmed Efendi artık Padişah IV. Mehmed'in bir nevi akıl hocalığını yapmaya başlamış, kendinden çokça söz ettiren nüfuzlu bir birey haline gelmiştir. Her geçen gün Padişah IV. Mehmed'in güvenini kazanan Vanî Mehmed Efendi görevindeki başarıları sebebiyle “ordu vaizliği” görevine getirilmiş; yaptığı tesirli konuşmalar ile askerleri de etkilemiş ve onlara cesaret vermiştir. Ancak II. Viyana kuşatması sırasında yaşanan birçok aksilik sebebiyle Padişah IV. Mehmed'in gözünden düşmüştür. Bu gözden düşme neticesinde Kestel'e sürgün edilmiştir. Hem Padişahın gözünden düşmüş olması hem sürgün edilmesi Vanî Mehmed Efendi için derin bir hüznün kaynağı olmuştur. Bu sürgün sonrasında çok sürmeden sene 1096/1685'te ebedi âleme göç etmiştir. Kestel'de kendi yaptırdığı cami avlusuna defnedilmiştir.⁷¹

Vanî Mehmed Efendi yalnızca dini konularda değil, tasavvufi, toplumsal ve siyasi konularda da kendini yetiştirmiş bir ilim adamıdır. Osmanlı dönemi müderrislerindendir. Kendi gibi sosyal konularla ilgilenen talebeler yetiştirmiş ve bu konuya hassasiyetle yaklaşmıştır. İlim adamı yetiştirmenin çok mühim bir mesele olduğunu vurgulamaktan geri durmamıştır.⁷² En önemli ve ünlü iki talebesi vardır. Bunlardan biri Feyzullah Efendi'dir. Feyzullah Efendi (1048- 1115/1639- 1703) aynı zamanda Vanî Mehmed Efendi'nin damadıdır. Kayınbabası Vanî Mehmed Efendi onu İstanbul'a davet etmiştir. Daveti kabul edip İstanbul'a giden Feyzullah Efendi burada Şehzade Mustafa ve Şehzade Ahmet'e hocalık yapmıştır. Kısa sürede birçok yüksek makama gelmiştir. Tarih sahnesinde tanınma sebebi Edirne Vakası'nın baş şüphelilerinden olmasıdır. Zaten bu olay neticesinde oğullarıyla birlikte şehit edilmiştir.⁷³

Vanî Mehmed Efendi'nin bir diğer talebesi ise araştırma konumuz olan İshâk bin Hasan et- Tokâdî'dir. İshâk Efendi yukarıda da bahsettiğimiz gibi ilim adamlığının yanı sıra eser telif etmesi ve şairliği ile tanınmıştır. Ayrıca eserlerinde hocası Vanî Mehmed Efendi'ye dair övgülü sözler söylemiştir. Hocasını öğüt denizine benzetmiştir. Hocasının vaaz metodunun ise Peygamberi bir vaaz metodu olduğunu dile getirmiştir. Yine yukarıda bahsettiğimiz gibi İshâk bin Hasan et- Tokâdî'nin IV. Mehmed'e methiyeler yazdıktan sonra II. Süleyman'ın tahta çıkması konusundan da sevinçle söz etmesinin sebeplerinden bir tanesi de hocasıdır. Hocası Vanî Mehmed Efendi'nin Kestel'e sürgün edilmesi İshâk

⁷¹ Pazarbaşı, “Vanî Mehmed Efendi'nin Hayatı ve Eserleri”, 364.

⁷² Erbil, “Vanî Mehmed Efendi ve Tarih Anlayışı”, 758.

⁷³ Pazarbaşı, “Vanî Mehmed Efendi'nin Hayatı ve Eserleri”, 365.

bin Hasan et- Tokâdî'yi de derinden etkilemiş ve bu kırınlığını yine eserlerinde dile getirmiştir.⁷⁴

Vanî Mehmed Efendi'nin dönemin sosyal olaylar ile ilgilenmesi, onlarla ilgili görüş beyan etmesi, eserlerinde bu konulara yer vermesi talebesi İshâk bin Hasan et-Tokâdî'ye miras kalmış olmalı ki İshâk Efendi de kendi eserlerinde tıpkı hocası gibi sosyal konularla ilgilenmiş ve onlara yer vermiştir.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki her ilim insanın hocasından etkilendiği gibi İshâk bin Hasan et-Tokâdî'de hocası Vanî Mehmed Efendi'den etkilenmiş onu örnek almıştır. Kendisi gibi sosyal olaylara karşı alakasını yitirmemiş, münzevi bir hayat tercih etmemiştir. Tıpkı hocası gibi yalnızca dini konularla ilgilenmemiş tasavvuf ve siyasi ilimler konusunda da ilim tahsil etmiştir. Ayrıca dönemin yönetim şartlarını ve imkânlarını değerlendirmiş bu konularda fikir beyan etmekten geri durmamıştır.

⁷⁴ Pazarbaşı, "Vanî Mehmed Efendi'nin Hayatı ve Eserleri", 365-366.

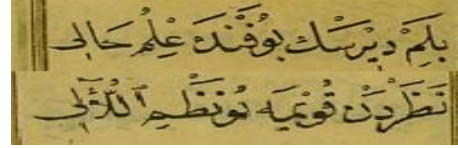
BÖLÜM 2 : NAZMU'L- LEALİ ADLI ESER

2.1. NAZM'UL LEALİ'NİN YAZILIŞ AMACI

Nazmu'l-Le'âlî olarak adlandırılan eser bazı kaynaklarda Manzûme-i Akâid bazı kaynaklarda ise Risâle-i Fi'l-Akâid olarak isimlendirilmektedir. Bu çalışmada “*Nazmu'l-Le'âlî*” isminin tercih edilmesinin esas nedeni müellifin eserden bahsederken “Leâlî” kavramını kullanmasıdır. Bu sebeple İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin esere “*Nazmu'l-Le'âlî*” ismini verdiği düşünülmektedir. Bizatihi eserinde bu kavramı kullanmıştır.

Bilem dersen bu fende ilm-i halî

Nazardan koyma bu Nazm-ı Leâlî⁷⁵ (13)

Eserinde geçen bu beyitte “İlmin halini anlamak için bu eseri bilmek gerek, bu eser nazmın incisidir, Allah nazar bırakmasın bu eseri” ifadelerine yer vermiştir. Bu eseri nazımlar arasında bir inciye benzetmesinden mütevellit eser *Nazmu'l-Le'âlî* ismiyle meşhur olmuştur. Eseri inciye benzetmesinin nedeni dini konulara ve akâid konularına yer vermesidir. Bu konuların ise İslam düşüncesince inci kadar kıymetli olduğunu düşünmesin kaynaklı bu ismi verdiğini söylememiz yanlış olmaz.

Geçmişten günümüze dini eğitim ve öğretim alanında yürütülen faaliyetlere ve uygulamalara baktığımızda kolay ezberlenebilen ve hafızada uzun süre kalabilen nazım şeklinde yazılmış eserlerin olduğu görülecektir. Bu eserler, arasındaki akaid alanının ürünleri İslam dininin ana esaslarını, kaidelerini anlamak ve öğrenmek için çalışmalar yapanlara bir rehber, yol gösterici niteliğindedir. Bu eserler akâid konularını öğrenmeyi kolaylaştırmış ve öğrenme sürecini daha etkin hale getirmişlerdir. Bu eserler genellikle aruz ölçüsü kullanılarak Arapça, Türkçe ve Farsça olarak kaleme alınmışlardır. Üşî'nin kaleme aldığı “el-Emâlî”⁷⁶ adlı eser bununla birlikte Hızır Bey'in kaleme aldığı “el-Şaşîdetü'n-nûniyye”⁷⁷ adlı eseri Mâtürîdî düşünce sistemi üzerine yazılmış manzum akâid eserlere örnektir. Bunun yanı sıra Lekânî'nin kaleme aldığı “Cevheretü't-tevhîd”⁷⁸ adlı eseri ise Eş'ârî düşünce sistemi üzerine yazılmıştır. Bu örneklerin yanında İshâk bin

⁷⁵ Zencânî et-Tokadi, *Nazmü'l-Leâlî*, 42 KON 34159/2, 1a.; Özfirat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 35.

⁷⁶ Şeyh Ebu Hasen Siraceddin Ali b Osman el-Uşî, *Metni Emali Arapça Akaid Risâlesi* (Hanifiyye Kitabevi, 2023).

⁷⁷ Hızır Bey, *Kasidetü'l Nuniye*, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, BB00021407/1.

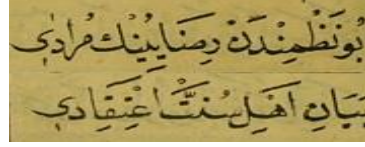
⁷⁸ Ebû İshak İbrâhim b. İbrâhim el-Lekânî, *Umdetü'l-mürîd li-Cevhereti't-tevhîd*, Beyazıt Kütüphanesi, V2064.

Hasan et-Tokâdî'nin *Nazmu'l-Le'âlî* adlı eseri de yine Mâtürîdî düşünce sistemi üzerine yazılmış ve bu alanda meşhur olmuş eserlerdendir.⁷⁹

İshâk bin Hasan et-Tokâdî, bu eserini yazarken Rızâ'î mahlasını kullanmıştır. Dolayısıyla kendisinden Rızâ'î olarak da bahsetmek mümkündür.

Bu nazmında Rıza'ınun muradı

Beyan-ı Ehl-i Sünnet itikadı.⁸⁰ (14)

İfadelerini kullanmıştır. Bu ifadeden eseri yazma nedeni de anlaşılmaktadır.

İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin bu eseri kaleme almasının temel nedeni Ehl-i Sünnet itikadını anlatmak, öğrenimi kolaylaştırmak ve hafızalarda kalmasını sağlamaktır. İlm-i hal hakkında bilgiler sunmak yine eseri kaleme alma nedenlerindendir. İshâk Efendi bu eser vesilesiyle Allah'ın rızasını kazanmayı temenni etmektedir.⁸¹

İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin bu akâid eseri ve mevcut baskıları incelendiğinde *Nazmu'l-Le'âlî*'nin itikadın temel meselelerini kolay, güzel ve toplu bir şekilde bir araya topladığı, bu eserin bir benzerinin mevcut olmadığı, kendi alanında kıymetli bir eser olduğu, bu eser sayesinde gencinden yaşlısına birçok Müslümanın akâid konuları hakkında kolayca bilgi alıp bu bilgileri hafızasında kolayca tutacağı yine bu eserin yazılış şekline bağlı olarak mümkün olduğu anlaşılmaktadır.⁸²

Müellif, eserinin sonunda bulunan Hatime'r Risâle bölümünde bu eseri hangi tarihte yazdığına değinmiştir. Bu bilgi bize eseri hangi tarihte tamamladığını göstermektedir ve bu bilgiye göre eserin yazıldığı döneme ait net bilgi elde edilmesi mümkündür. Ayrıca bu eser dönemin akâid meseleleri konusunda da bizlere yardımcı olmaktadır. Eser 1098/1687'de bir Şaban ayında kaleme alınmıştır.⁸³

⁷⁹ Ahmet Saim Kılavuz, "Akaid", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, 1989), 2/212-216.

⁸⁰ Zencânî et-Tokadi, *Nazmü'l-Le'âlî*, 42 KON 34159/2, 1a.; Özfırat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 35.

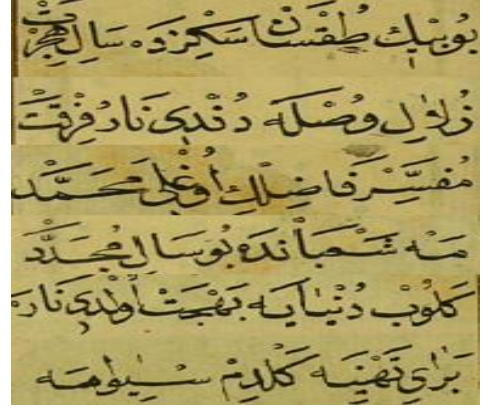
⁸¹ Zencânî et-Tokadi, *Nazmü'l-Le'âlî*, 42 KON 34159/2, 1a.; Özfırat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 36.

⁸² Bayram, "İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin Akaid Manzûmesindeki Mâtürîdî Kimliği ve Diğer Mezheplere Bakışı", 1/289.

⁸³ Özfırat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 38.

İshâk Efendi eserin sonunda yine okuyuculara bir mesaj bırakır. Okuyucularından bu eseri yazdığı için kendisine dua etmelerini temenni etmektedir.⁸⁴ Yine buradan da anlaşılıyor ki İshâk Efendi'nin bu eseri yazmasındaki amacın rıza-i ilahiye erişmek olduğunu gösteren bir karinedir.

Bin doksan sekiz de sal-ı hicret
Zülal-i vasla döndi nar-ı firkat
Müseffer Fazl'ın oğlu Muhammed
Meh-i Şaban'da bu sal-i mücedded
Gelüp dünyaya Behçet oldu nasa

Beray-ı tehniye geldim Sivas.⁸⁵ (322-324)

İshâk Efendi'nin *Nazmu'l-Le'ali* adlı eseri yazarken edebi yönünü konuşturarak eserini aruz vezninde kaleme almıştır. Bu bize İshâk efendinin yalnızca İslami ilimlerde değil birçok dalda başarılı olduğunu göstermektedir. İshâk Efendi eserin içerisine çokça Arapça ve Farsça kelimelere de yer vermiştir. Tercih ettiği yazım biçimi genel mesnevi düzenine uygundur. Bu sebeple diğer şairler içinde kabul görmüş bir yazım biçimi ile *Nazmu'l-Le'ali* adlı eserini kaleme almıştır. Ahengi tamamlayan birçok unsur ve kafiye eserinde yer vermiştir. Nazım biçiminde kaleme alınan bu eser İshâk Efendi'nin dil bilgisine hâkim olduğunu da göstermektedir. Bu eser incelendiğinde şairane bir anlatıma sahip olduğu, İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin eseri söz sanatları ile süslediğini söylemek mümkündür. Bu durum, eseri hem İslami ilimler alanında hem Edebiyat alanında kıymetli bir eser yapmaktadır.⁸⁶

İshâk bin Hasan et-Tokâdî, *Nazmu'l-Le'ali* adlı eserinde konuları başlıklar altında tek tek ele alarak aktarmıştır. Bu konular arasında Risâlet, Allah'ın sıfatları, Kelâmullah, Ruyetullah, Allah'ın Fiileri, Cebriye Mezhebi, Teklif-i Ma'la Yutak, Ecel, Haram Rızık, Kabir Azabı, Haşr, Mizan, Kevser, Şefaât, Cennet ve Cehennem, Miraç, Kıyamet, Büyük Günah, İman ve İslam, Cüz'i Amel, Melekler, Evliyaların Kerâmetleri, Feraset, İstidrac, Evliyaların Mertebesi, Cennetle Müjdelenen Sahabeler, Tabiun Nesli, Müctehid ve

⁸⁴ Zencân-î et-Tokadi, *Nazmü'l-Le'ali*, 42 KON 34159/2, 14a.

⁸⁵ Zencân-î et-Tokadi, *Nazmü'l-Le'ali*, 42 KON 34159/2, 14a.; Özfırat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'ali ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 38.

⁸⁶ Özfırat, "Tokatlı İshâk Efendi ve Nazmu'l-Le'ali Adlı Mesnevisi", 324-326.

Mukallid, İmamet, Mesh, Faziletli Mekanlar, Nebiz, Müşriklerin Çocukları, Ölülere Dua gibi birçok konu yer almaktadır.

Bu eserin birçok nüshası bulunmaktadır. Ankara ilinde 37 adet, Konya ilinde 10 adet, Çorum ilinde 5 adet, Amasya ilinde 4 adet, Manisa ilinde 5 adet, Diyarbakır ilinde 3 adet, Balıkesir ilinde 2 adet, Erzurum ilinde 1 adet, Kütahya ilinde 1 adet, Kayseri ilinde 1 adet ve İstanbul ilinde 7 adet nüshası bulunmaktadır.⁸⁷

2.2. ESERDE ELE ALINAN KONULAR

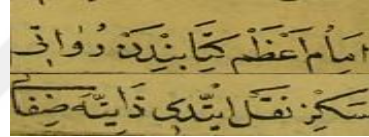
2.2.1. ULUHİYYET

2.2.1.1 Allah'ın Sıfatları

İshâk bin Hasan et-Tokâdî *Nazmu'l-Le'âlî* adlı eserinde Allah'ın sıfatları konusuna değinirken bizzat İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin gölgesinde eseri yazmıştır. Eserinde Sıfâtullah bölümünü yazarken İmam-ı Azam'ı zikretmiştir. İshâk bin Hasan, İmam-ı Azam'ın kitabında Allah'ın sıfatlarını rivayet ettiğini ve onların sayısının sekiz olduğunu nakleder.

İmam Azam kitabında rüvâtı

Sekiz nakil itti zatiyye sıfatı.⁸⁸ (17)

İshâk bin Hasan et-Tokâdî Allah'ın sıfatlarını şöyle zikreder; Basar, Semi, Hayat, İlim, Kudret, Kelam, Tekvin, İrade.⁸⁹ Sıfatlar konusunda Eş'ârî kelamcılar ve Mâtürîdî kelamcılar arasında fark vardır. Eş'ârî kelamcılar Tekvin sıfatını ayrı bir sıfat olarak almazken Mâtürîdî kelamcılar bunu ayrı bir sıfat çatısında değerlendirir.⁹⁰ Bu bakış açısı dikkate alındığında İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin Allah'ın sıfatları konusunda Mâtürîdî ışığında ilerlediğini görmek mümkündür.

Yine aynı eserinde, “Allah'ın sıfatlarının ne zatından ne de zatı dışından”⁹¹ olduğunu ifade eden İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin bu noktada İslam filozoflarından ayrıldığı görülmektedir. Zira İslam felsefecileri Allah'ın sıfatları hususunda tenzih eden bir tavır içerisinde bulunmanın yanı sıra sıfatların Allah'ın zatıyla aynı olduğu

⁸⁷ Banaz, “Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığında Kayıtlı Bulunan Tokatlı Âlimlere Ait Akaid ve Kelama Dair Yazma Eserler”, 2/41-43.

⁸⁸ Zencânî et-Tokadi, *Nazmü'l-Le'âlî*, 42 KON 34159/2, 1a.; Özfırat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 93.

⁸⁹ Zencânî et-Tokadi, *Nazmü'l-Le'âlî*, 42 KON 34159/2, 2b.

⁹⁰ Temel Yeşilyurt vd., *Başlangıcından Günümüze Kelam Tarihi* (Kayseri: Tezmer, 2014), 221.

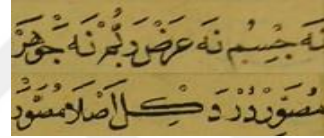
⁹¹ Zencânî et-Tokadi, *Nazmü'l-Le'âlî*, 42 KON 34159/2, 1a.

düşüncesini savunmuş, sıfatların zatından ayrı olduğunu düşünmenin zihnen mantıklı ve makul olmadığını dile getirmiştir. Bunun yanı sıra Eş'ârî Kelamcılar ve Mâtürîdî kelamcılar Hak Teâlâ'nın mâhlukata benzemekten uzak olduğunu söylemekle beraber yücelik vasfı taşıyan sıfatların Allah Teâlâ'nın zatına ait olduğunu düşünmenin ise akıl çerçevesi içerisinde mantık sınırlarına uygun olduğunu ifade etmişlerdir.⁹² Mu'tezile'ye göre Hak Teâlâ'nın bizim bildiğimiz dışında sıfatlarının olmasını düşünmek mümkün değildir. Şayet böyle bir şey mümkün olsaydı bizim Hak Teâlâ'yı tam anlamıyla bilmemiz imkân dışı olacağı için Mu'tezile, sıfatların insanlar tarafından bilinebileceğini düşünmüştür. Ehl-i Sünnet ise Hak Teâlâ'ya ait bizim bilemeyeceğimiz sıfatların olduğunu savunmaktadır.⁹³

İshâk bin Hasan et-Tokâdî, eserinin aynı bölümünde Hak Teâlâ'nın cisim ve araz olmadığından söz etmiştir. Allah Teâlâ'nın herhangi bir şekle benzemediğini, bir şekil olmadığını, aksine şekil veren olduğunu dile getirmiştir. Bu durumu eserinde şu sözlerle ifade etmiştir.

Ne cisim ne araz Rabbüm ne cevher

Musavvirdur degül asla musavver.⁹⁴ (19)

İshâk Efendi'nin bu ifadeleri kullanırken cevher ve araz konularında İmam-ı Azam Ebû Hanife'den etkilendiği söylenebilir. İmam-ı Azam'a göre Hak Teâlâ, varlığı olan ancak diğer yaratılmış varlıklara hiç benzemeyen bir varlıktır. O, cisim, araz, eş, ortak, cevher, zıt ve sınırlamalardan uzaktır. Bu anlayış, İshâk Efendi'nin eserindeki anlatımlara da yansımış ve Allah'ın sıfatlarının mutlak ve benzersiz olduğunu vurgulamasına sebep olmuştur. Dolayısıyla, İshâk Efendi'nin yaklaşımı, İmam-ı Azam'ın görüşlerinden önemli ölçüde etkilenmiş bir yaklaşımdır.⁹⁵

Allah'ın hiçbir benzerinin olmadığından, benzeri bir varlığın var olmasının imkân dışı olduğunu belirten İshâk bin Hasan et-Tokâdî, bu söylemeni desteklemek için ayetlerden istifade etmiştir. Eserinde ayetlere yer vermesinden müfessir bir yanının

⁹² İlyas Çelebi, "Sıfat", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 2009).

⁹³ Mevlüt Özler, "İlahî İsim ve Sıfatlar", *Kelam*, ed. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 234.

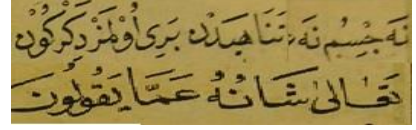
⁹⁴ Zencânî et-Tokadi, *Nazmü'l-Leâlî*, 42 KON 34159/2, 2b.; Özfırat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 93.

⁹⁵ Mustafa Öz, *İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017), 54.

olduğunu anladığımız İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin eserinde yer verdiği ayetlerin kendi kelami fikirlerini destekleyen ayetler olduğunu söylemek mümkündür.

Tenahiden beri olmaz diger gün

Teâlâ şanuhu “Amma yegulun münezzeh”⁹⁶ (21)

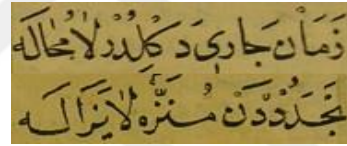

İfadelerini kullanmıştır. Sözü geçen ayet İsra Suresi 43. Ayetidir. “سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يَقُولُونَ عُلُوًّا كَبِيرًا” “*Hak Teâlâ, onların sarf ettikleri sözlerden münezzehdir; O, uludur ve yücedir.*”⁹⁷

Nazmu'l-Le'âlî adlı eserinde İshâk bin Hasan et-Tokâdî Allah'ın varlığını anlatırken “Yeme ve içme vasıflarının Allah Teâlâ'da bulunmadığını, herhangi bir mekâna ait olmadığından, varlığını kazanmak için herhangi bir varlığa ihtiyaç duymadığından, doğurulmadığından ve doğurmadığından, herhangi bir zamana ait olmadığından, zamanda sabit kalmadığından ayrıca yeniden bir dirilişinin de bulunmayacağından”⁹⁸ söz etmiştir. Ardından yeni bir ayet ile bu söylemlerini desteklemiştir.

Zaman cari degüldur la-muhale

Teceddüden münezzeh la-yezale.⁹⁹ (24)

İshâk bin Hasan et-Tokâdî varlık konusunda söze devam ederken “Allah'ın yerde, gökte, sol da yahut sağ da olmadığını, zorunlu bir varlık olduğundan”¹⁰⁰ söz etmiştir. Evrene ait hiçbir düzensizliğin bulunmadığı dile getirmiştir. “Yedi göğü birbiriyle tam bir uygunluk içinde yaratan O'dur. Rahmânın yaratışında hiçbir uyumsuzluk göremezsin. Gözünü çevir de bir bak, bir bozukluk görebiliyor musun?”¹⁰¹ ayeti bu söylemlerine destek niteliğindedir.

2.2.1.2. Allah'ın Kelamı

İshâk bin Hasan et-Tokâdî Allah'ın kelamı konusuna da değinmiştir. Allah'ın kelamı konusu bizi Halku'l-Kur'ân meselesine götürür. Halku'l-Kur'ân meselesinin tarih sahnesine çıkması el-Muğire ile başlamaktadır. El-Muğire Kur'an'ın Allah'ın kelamı

⁹⁶ Zencân-î et-Tokadi, *Nazmü'l-Leâlî*, 42 KON 34159/2, 2b.; Özfirat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 94.

⁹⁷ İsra Suresi 17/43.

⁹⁸ Zencân-î et-Tokadi, *Nazmü'l-Leâlî*, 42 KON 34159/2, 2b.

⁹⁹ Zencân-î et-Tokadi, *Nazmü'l-Leâlî*, 42 KON 34159/2, 2b.

¹⁰⁰ Zencân-î et-Tokadi, *Nazmü'l-Leâlî*, 42 KON 34159/2, 2b.

¹⁰¹ Maide Suresi 3/3.

olduğunu kabul etmiş ancak Müşrikleri etkilemesinden korkan Kureyş liderleri kendisine karşı bir mücadele başlatarak bu düşüncesinden vazgeçirmeye çalışarak onun bu fikri üzerine manipülasyon çalışmaları yapmışlardır. Onu Kur'an-ı Kerim'e dair kışkırtmışlar ve onu inkâr etmeye zorlamışlardır. Bunun üzerine el-Muğire'nin Kur'an hakkında onun bir insan sözü olduğunu söylemesine binaen Halku'l-Kur'ân meselesin başlangıç noktasını oluşturmuştur. Bu, Ku'an'ın mahiyetini sorgulamaya ve bu konuda farklı fikirlerin gün yüzüne çıkmasına sebebiyet vermiştir.¹⁰²

Kelam literatüründe fırkaların ayrışma sebeplerinden biri olan Halku'l-Kur'an meselesi Allah'ın kelamının mahluk yahut gayrı mahluk olmasının tartışılmasından ortaya çıkmış bir fikir ayrılığıdır.¹⁰³ 827 yılında, Halife Me'mun'un döneminde, Kur'an'ın yaratılmışlığı konusundaki görüş nedeniyle âlimlere ve halka baskı yapılmıştır. Buna inanmayanların hukuki kimlikleri ellerinden alınmıştır. Birçok âlim, Kur'an'ın Allah'a ait bir kelam olduğunu ve bunun dışında bir şey söylemenin uygun olmadığını dile getirmiştir. Bu görüşü savunmak için mücadele eden bazı âlimler işkence görmüş, bazıları ise işkenceler neticesinde vefat etmiştir.¹⁰⁴

Bu konuda görüş farklılıklarına baktığımızda Şia, Mu'tezile, Cehmiyye ve Harici görüşünü benimseyenler Kur'an'ın mahlûk olduğunu savunmuşlardır. Selefi düşünciyi benimseyenler ise Kur'an'ı Kerim'in lafzının ve manasının Allah'ın zatına ait olduğunu, zatıyla sabit olduğunu ifade etmişlerdir. Ehl-i Sünnet kelmacıların görüşü ise mana ve lafzı birbirinden farklı görmek ve ayırmaktır. Allah'ın kelamının yaratılmış olmadığını ifade etmişlerdir.¹⁰⁵

Ehl-i Sünnet'e göre Kur'an'ı Kerim, Allah kelamı olup kelam sıfatı Allah'ın ezeli bir sıfatıdır ve ne mahlûk ne de hadistir. Allah'ın kelamı farklı kelimeler değil yalnız ve tektir. İnsana Allah'ın kelamının tecellisi emir ve yasaklar olacaktır. Allah'ın değil ancak insanların kelamı ve lafızları mahlûktur.¹⁰⁶

¹⁰² Serdar Demirel, "Erken Dönemde Zihinsel Dönüşüm Bağlamında Halku'l-Kur'an Meselesi", *İbn Haldun Çalışmaları Dergisi* 5 (10 Temmuz 2020), 124.

¹⁰³ Eyüp Gür, "Kemalpâşazâde'nin Halku'l-Kur'ân Problemine Yaklaşımı", *Danışname* 5, (ts.), 164.

¹⁰⁴ Osman Karadeniz, "Halk'ul-kur'an (Kur'an'ın Yaratılmışlığı Meselesi)", *Kelam*, ed. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 388.

¹⁰⁵ İmam Ebul Yusr Muhammed Pezdevi, *Ehli Sünnet Akaidi*, çev. Şerafeddin Gölcük (Kayıhan Yayınları, 2017); Karadeniz, "Halk'ul-kur'an (Kur'an'ın Yaratılmışlığı Meselesi)", 389.

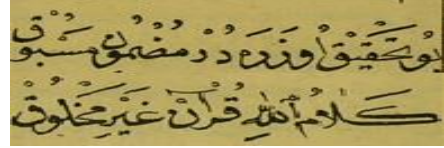
¹⁰⁶ Yeşilyurt vd., *Başlangıcından Günümüze Kelam Tarihi*, 209.

İshâk bin Hasan et-Tokâdî bu konudaki görüşünü dile getirirken “Allah’ın kelamı ezelidir, değişmezdir, sessiz harflerden ibaret değildir.”¹⁰⁷ ifadelerini kullanmıştır. Allah’ın kelamının ezeli olduğu görüşüne göre Kur’an’ı Kerim yaratılmış olan şeylerin son barınma yeridir. Tüm yaratılmışlar Kur’an’ı Kerim’e başvurulmalıdır.¹⁰⁸

İshâk bin Hasan et-Tokâdî, aynı eserinde:

Bu tahkik üzredur mazmun-ı mesbuk

Kelâmullah-ı Kuran, gayrı mahlûk.¹⁰⁹ (37)

İfadelerini kullanarak Kur’an’ı Kerim’in yaratılmamış yani mahlûk olmadığını ifade etmiştir. Ayrıca “Kur’an’ı Kerim’in garip algılanmasının ve ona yaratılmıştır denilmesinin edepsizlik olduğunu”¹¹⁰ dile getirmiştir.

İmam Mâtürîdî Halk’u’l-Kur’an meselesinde Allah kelamının yaratılmış olduğunu ifade etmenin, bu kelamı insan kelamı ile eş değer görmek olduğunu belirtmiştir. Bu iki kelamı aynı statüye koymanın bir benzeşmeye yol açtığını ve Allah’ın yaratılmış hiçbir şeye benzemediğini¹¹¹ vurgulamıştır. Zira İmam Mâtürîdî’ye göre Allah’ın zatına ait olan kelam, bütün yaratıklara ait olan kelimadan farklılık arz etmektedir.¹¹² Bu konu hakkında İmam-ı Azam Ebû Hanife ise Kur’an-ı Kerim’in Allah’a ait lafız olduğunu ifade etmenin yanı sıra, Kur’an’ı Kerim’i insanlığın okuması, telaffuzu ve yazması yönünden yaratılmış olduğunu söylemiştir. İmam-ı Azam Ebû Hanife’ye göre Kuran’ı Kerim mahlûk değildir; ancak diğer yaratılanların kelimaları mahlûktur. Allah’ın kelamı ezeli ve kadimdir.¹¹³

Bu görüşler doğrultusunda meseleyi değerlendirdiğimizde İshâk bin Hasan et-Tokâdî’nin *Nazmu’l-Le’âlî* adlı eserinde Halk’ul Kur’an meselesi hakkındaki ifadeleri, onun İmam Mâtürîdî ve İmam-ı Azam Ebû Hanife’nin görüşlerinden oldukça etkilendiğini göstermektedir. İshâk bin Hasan, İmam Mâtürîdî’nin “Allah’ın kelamının yaratılmışlara benzemediği”¹¹⁴ görüşünü destekleyerek Kelâmullah’ın yaratılmış hiçbir kelama benzemediğini ve tüm yaratılmış kelimalardan farklı olduğunu ifade etmiştir. Öte

¹⁰⁷ Zencân-î et-Tokadi, *Nazmü’l-Le’âlî*, 42 KON 34159/2, 2a.

¹⁰⁸ Mehmet Zeki İşcan, “Halk’ul- Kur’an Teorisi ve Dini Düşüncede Yenilik”, *Bikim, Ahlak, Sanat Bağlamında Çağdaş İslam Algıları* (Samsun: Canik Belediyesi, 2011), 164.

¹⁰⁹ Zencân-î et-Tokadi, *Nazmü’l-Le’âlî*, 42 KON 34159/2, 2a.

¹¹⁰ Zencân-î et-Tokadi, *Nazmü’l-Le’âlî*, 42 KON 34159/2, 2a.

¹¹¹ Şura Suresi 42/11

¹¹² Ebu Mansur el-Mâtürîdî, *Kitabu’t-Tevhid*, çev. Bekir Topaloğlu (İstanbul: İsam Yayınları, 2014), 89.

¹¹³ Öz, *İmam-ı A’zam’ın Beş Eseri*, 53.

¹¹⁴ el-Maturidi, *Kitabu’t-Tevhid*, 89.

yandan, İmam-ı Azam Ebû Hanife'nin görüşlerine de değinerek, Kur'an lafzının Allah'a ait olduğunu fakat Kur'an'ın telaffuz edilen, okunan ve yazılan kısmının yaratılmışlara ait olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla İshâk bin Hasan tıpkı İmam-ı Azam gibi Kur'an'ın Allah'ın keliması olduğunu fakat eylemleri hususunda kullara ait olduğunu ifade etmiştir. Bu söylemleri onun Kur'an lafzının Allah'a ait olduğu görüşünde İmam-ı Azam'ın izinden gittiğini kanıtlamaktadır. Bu iki görüş İshâk bin Hasan'ın "Halk'ul Kur'an" meselesindeki görüşlerinin temelini oluşturmaktadır. Onun bu görüşlerini şekillendiren hem İmam Mâtürîdî hem de İmam-ı Azam Ebû Hanife'dir. Müellifimiz söz konusu eserini yazarken hem İmam Mâtürîdî'nin hem de İmam-ı Azam Ebû Hanife'nin görüşlerini sentezlemiştir. Dolayısıyla İshâk bin Hasan hakkında, Hanefî ve Mâtürîdî kimliğe sahip bir alimdir demek yanlış olmasa gerektir.

2.2.1.3. Teklif

Arapça tanımına baktığımızda "teklif" birine zorlu bir iş yükleme; "ma-la-yutak" ise kişinin gücü haricinde olan şey manasına gelmektedir. Teklif konusu İslami taraftar arasında tartışma konularından biridir. Bu tartışma, Allah'ın kişiyi yetenekleri ve gücü nispetinde sorumlu tutacağı, kişinin kapasitesini aşan bir yükü ona yüklemeyeceği konusunu ele almaktadır.¹¹⁵ Bu konuda birçok âlim farklı görüşe sahiptir. Eş'ârî âlimlerin büyük bir kısmı Hak Teâlâ'nın insanı güç yetiremeyeceği şey ile sorumlu tutmasını mümkün görmüşler ve bu konuya cevaz vermişlerdir. Çünkü Eş'ârîlere göre Allah hakkında bir şeyi yapıp yapmaması konusunda zorunludur yahut değildir demek doğru ve uygun değildir. Çünkü Hak Teâlâ istediğini dilediği şekilde yapan ve bu hususta sorguya çekilmesi mümkün olmayandır. Bu hususlar Eş'ârîlere göre dikkate alındığında şayet Allah kulunu hiçbir şey ile mesul kılmasaydı bile bu Hak Teâlâ'nın adaletine zeval getirmezdi. O kullarının üzerine birçok şey yüklese yahut yüklediklerini kaldırsa yahut bir şeyler yüklediğinde üzerine yeni bir şeyler yüklese de bu onun adaletine gölge düşürmez. Ayrıca mahlûkatı yaratmamış olsaydı bile adaletine zıt düşmezdi. Bu onun hikmetine aykırı olmazdı. Allah kullarının hepsini cennette de yaratabilirdi, bu onun iyiliğinden öte bir şey olmazdı.¹¹⁶ Eş'ârîlerin teklif konusundaki düşünceleri böyledir. Bu sebeple Eş'ârîler, Allah'ın kulu gücü yetiremeyeceği şey ile sorumlu tutması imkânsız olmadığını savunmaktadırlar.

¹¹⁵ Temel Yeşilyurt, "Maturidilik-Eş'arilik Karşılaştırması", *Kelam*, ed. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 164.

¹¹⁶ Ebu'l-Hasan el Eş'ari, *El-İbane ve Usulü Ehli's-Sünnet* (Gelenek Yayıncılık, 2010); Yeşilyurt vd., *Başlangıcından Günümüze Kelam Tarihi*, 213.

Mu'tezile'ye göre Hak Teâlâ kula gücünün yeteceğinden fazlasını yüklerse çirkin bir iş yaratmış olur. Fakat Allah çirkin olanı yaratmaz. Bunu kabul etmek Allah'ın fiillerine abeslik izafe etmek demektir. Mu'tezile düşünce sistemine gerçekleşmesi mümkün olmayan bir fiilin yapılmasını emretmenin akli mertebede herhangi bir izahı yoktur ve makul değildir. Onlara göre teklife kulun güç yetirebilmesi hem akli hem de dini bir gerekliliktir. Ayrıca Mu'tezile'ye göre teklifi ma-la yutak'ın mümkün olması ahlaken de uygun değildir.¹¹⁷

Mu'tezile düşüncesine hâkim âlimlere göre Allah'ın eylemleri iyilik üzerine kuruludur ve kulların daima yararını gözetir. Hak Teâlâ kullarını zor durumda bırakacak bir şey ile onları mükellef tutmaktan ziyade kullarının eylemlerini kolaylaştırır. Bu Allah'ın lütfundandır. Bu lütuf sayesinde kullar daha iyi bir hale gelir. Mu'tezile'nin bu düşüncesine baktığımız da ilahi fiillerin kulların refahı ve huzur için tasarlandığını söylemek mümkündür.¹¹⁸

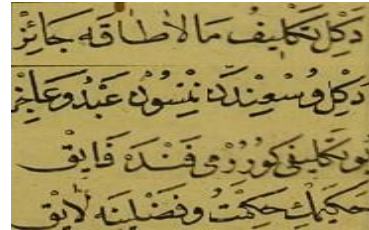
Mâtürîdî düşünce sistemine bakıldığında teklif konusunda Mu'tezile'ye yakın bir görüş beyan ettikleri görülmektedir. Onlara göre de Allah'ın kulu gücünün yetmeyeceği şey ile mükellef tutması caiz değildir. Mâtürîdî âlimler bu meselede "Allah her kimseyi ancak gücünün yettiği ile sorumlu tutar."¹¹⁹ ayet-i kerimesi delildir. Bir kimsenin mükellef tutulan şeye gücünün yetmeyeceğini bilmek ve buna binaen hala o şey ile sorumlu tutmanın faydasız bir fiil olduğunu düşünürler. Çünkü Mâtürîdîlere göre teklif demek insanın yüklenen sorumluluğu yerine getirmesi demektir. İnsanı güç yetiremeyeceği bir fiili yerine getirmesi akla uygun değildir. Bu da faydasız bir fiildir. Faydasız fiil ise Hak Teâlâ'nın hikmetine aykırıdır.¹²⁰

İshâk bin Hasan et-Tokâdî bu konu hakkında fikrini şöyle beyan etmiştir:

Degül teklif-i ma-la-taka caiz

Degül vus'ında nitsün abd-ı acz

Bu teklifi görür mi fende fâ'il

¹¹⁷ Abdunasır Süt, "İlahi Teklifin Ahlakî ve Kelamî Arka Planı: Teklif-i mâ lâ Yutâk Örneği", *Mukaddime* 6 (2015), 297.

¹¹⁸ Kadı Abdülcebbar, *Mu'tezile'de Din Usûlü*, çev. Murat Memiş (İz Yayıncılık, 2019); Süt, "İlahi Teklifin Ahlakî ve Kelamî Arka Planı: Teklif-i mâ lâ Yutâk Örneği", 297.

¹¹⁹ Bakara 2/286

¹²⁰ el-Maturidi, *Kitabu't-Tevhid*; Yeşilyurt, "Maturidilik-Eş'arilik Karşılaştırması", 164.

Hakîmüñ hikmeti fazlına layık ¹²¹ (76-77)

“Kişiyi gücü yetmeyenle sorumlu tutmak caiz değildir, bu kulu aciz bırakır. Bu düşünceyi akıl sahibi kimse uygun bulmaz. Kişiyi gücü yetmeyen şeyle sorumlu tutmamak Allah’ın fazlına layıktır.”

İshâk bin Hasan et-Tokâdî’nin teklif konusundaki görüşlerine bakıldığında, kişinin mevcut kapasitesini aşan şeylerle mesul tutulmasının onu aciz bırakacağına dair düşünceleri dikkat çekmektedir. Bu düşünce yapısı, Allah’ın kullarının yapabilecekleri ölçüde sorumluluklar yüklediği inancına dayanmaktadır. Bu görüş, Mâtürîdî düşünce sistemine ait âlimlerin teklif (yükümlülük) konusundaki yaklaşımlarını yansıtmaktadır. Bu bağlamda, İshâk bin Hasan et-Tokâdî’nin de paralel görüşü benimsediği görülmektedir. Ona göre kişinin kaldıramayacağı yük ile sorumlu tutulması hak değildir. Bu nedenle kişi ancak gücünün yettiğinden sorumludur. İshâk bin Hasan tıpkı Mâtürîdîler gibi Allah’ın adaletini ve hikmetini vurgulayarak, insanın yapabileceğinden fazlasıyla mesul tutulmayacağını ifade etmektedir. İshâk bin Hasan et-Tokâdî’nin teklif hususundaki düşünceleri Mâtürîdî perspektifindedir. Bu sebeple İshâk bin Hasan et-Tokâdî’nin bu konuda da Mâtürîdî düşüncenin etkisinde olduğunu söylemek mümkündür.

2.2.2. NÜBÜVVET

2.2.2.1. Peygamberlerin İsmet Sıfatı

İsmet kavramı, peygamberlerin günahlardan uzak durma ve günahlardan korunmuş olmalarını ifade eden bir kavramdır. İnsanoğlunun, dünya ve ahiret hayatını tatlandırması ve düzene koyması için peygamberlerin öğretilerine uyması gerekmektedir. İnsanoğlu kendisine peygamberleri örnek aldığı için örnek teşkil eden peygamberin de günahlardan uzak durmaları ve ismet sıfatı ile müsemma olmaları gerekmektedir. Günahlarla yaşayan kimsenin bir başka insanı günahattan koruması ve korunmasını öğretmesi mümkün değildir. Dolayısıyla birini doğruluğa erdirmek için doğru yolda olmak gereklidir. Yoksa öğretilerin hiçbir tesiri kalmaz.¹²²

¹²¹ Zencânî et-Tokadi, *Nazmü’l-Leâlî*, 42 KON 34159/2, 4b.; Özfirat, *Tokatlı İshâk Efendi’nin Nazmu’l-Ulûm, Nazmu’l-Le’âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 101.

¹²² Osman Karadeniz, “Nübüvvet ve Vahiy”, *Kelam*, ed. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 340; Hasan Sırtıkara - Şaban Banaz, “Konyalı Mehmed Vehbi Efendinin Nübüvvet Anlayışı”, *Dorlion Journal Academic Social Studies* 1/2 (2023), 210; Şaban Banaz, *Hiz. Peygamber’e Salât ve Selâmın Mahiyeti* (Ankara: Sonçağ Yayınları, 2024), 10.

Peygamberlerin yegâne vazifeleri Allah'ın emir ve yasaklarını, Allah'ın kullarına eriştirmektir. Bu vazifeleri peygamberler mükemmel bir şekilde yerine getirmeye gayret ederler. Bu konu hakkında peygamberler ilahi bir korunma altındadırlar ve görevlerini hatasız ifa ederler. Ancak onlar da yaratılış itibari ile insandır ve mükemmel varlık değildir. İnsan olduklarından mütevellit kutsi görevlerini ifa etmenin dışında gündelik hayatlarında unutarak yahut yanılarak hataya düştükleri olabilir. Bunlar peygamberlerin kusuru değildir ve onların peygamberlik görevlerine zarar vermez. Onların bu hatalarına “zelle” denir.¹²³ Zelle'den kasıt peygamberlerin tebliğ yaparken vahyi gizleyememeleri ve yalan bir söz sarfetmemeleri demektir.¹²⁴ Çünkü peygamberler nübüvvetten önce yahut sonrasında küçük ve büyük günahlar, küfre ve sapkınlığa düşmekten korunmuşlardır.¹²⁵

Peygamberlerin ismet sıfatı birçok mezhep tarafından farklı anlaşılmış ve yorumlanmıştır. Sünnî anlayışa göre ismet sıfatı nübüvvet ile başlar bundan sebep peygamberlikten önce nebiler küçük günah işleyebilirler.¹²⁶ Mâtürîdî anlayışa göre ismet sıfatı nebileri Allah'ın yasaklarına düşmekten koruyan bir özelliktir. Ayrıca ismet sıfatı peygamberleri iradeleriyle birlikte onları olumlu ve iyi davranışlara yöneltir, kötü ve çirkin olandan sakınmalarını sağlayan bir niteliktir. Peygamberlerin ilahi emir dışında gündelik hayatlarında düştükleri hatalara zelle kavramını kullanmayı tercih ederler.¹²⁷ Ancak bu hatalar diğer insanlarınkine benzemez. Mâtürîdî anlayışa göre insanların günahları ile peygamberlerin işledikleri günahlar birbirlerinden farklıdır. İnsanlar büyük ve basit günahların peşinden giderken, peygamberler hataya düştüklerinde ya mübah olanı yaparlar ya da faziletli olanı terk ederler. Onların günahlarında yahut hatalarında çirkinliğe yer yoktur.¹²⁸ Mâtürîdî'ye göre küçük günahlardan kimse uzak kalmaz. Bu sebeple peygamber de olsalar insani özellikleri mevcut olduğundan onlar bile küçük günahlara düşebilirler. Ancak bu küçük günahlar mendup olanı terk etmek gibidir.¹²⁹

Eş'ârî anlayışa göre ise ismet günahlardan kaçınma sıfatıdır. Onlara göre ismet Allah'ın itaati yaratıp yasaklanan bir durumdan kaçınmamalarına engel olmasıdır. Ancak Eş'ârî anlayışa göre ismet sıfatı tamamen peygamberleri günahsız yapıp melek statüsüne

¹²³ Karadeniz, “Nübüvvet ve Vahiy”, 340.

¹²⁴ Osman Oral, “Mâtürîdî ve Râzî'de Ulü'l-Azm Peygamberlerin Psiko-Sosyal Nitelikleri ve İsmet Sorunu”, *İslami Araştırmalar* 30/2 (2019), 315.

¹²⁵ Yeşilyurt vd., *Başlangıcından Günümüze Kelam Tarihi*, 215.

¹²⁶ Oral, “Mâtürîdî ve Râzî'de Ulü'l-Azm Peygamberlerin Psiko-Sosyal Nitelikleri ve İsmet Sorunu”, 315.

¹²⁷ Oral, “Mâtürîdî ve Râzî'de Ulü'l-Azm Peygamberlerin Psiko-Sosyal Nitelikleri ve İsmet Sorunu”, 315.

¹²⁸ el-Maturidi, *Kitabu't-Tevhid*; Feyzullah Gün, “İmam Mâtürîdî'de Peygamberlerin İsmeti”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 18/48 (2021), 84.

¹²⁹ el-Maturidi, *Kitabu't-Tevhid*, s.522; Oral, “Mâtürîdî ve Râzî'de Ulü'l-Azm Peygamberlerin Psiko-Sosyal Nitelikleri ve İsmet Sorunu”, 316.

çıkarmaya meyletmek demek değildir. Onlara göre ismet sıfatı günah iradesini yok etmez. Ayrıca Eş'ârîler peygamberlerin hataları konusunda “zelle” kavramını kullanmayı tercih etmezler. Onlara göre “zelle” bazı yerlerde “şeytan” olarak geçtiğinden onlar peygamberlerin küçük hataları için “sağire” kavramını kullanmayı tercih ederler.¹³⁰

Mu'tezile anlayışına göre ise ismet kavramı mucize ile ilişkilidir. Peygamberlerin gösterdiği olağanüstü hallere ismet sıfatı da eklenebilir. Zira günahlardan korunmuş olmak da bir mucizedir. Allah ismet sıfatı ile nübüvveti doğrulamıştır. Mu'tezile anlayışına göre, peygamberin günah işlemesinin mümkün veya muhtemel olduğunu söylemek, onun yalan söyleyebileceği ihtimalini doğurmak demektir. Bu sebeple peygamberlerin büyük günahlardan korunmuş olması nübüvvet açısından mucizevi bir durumdur. Ayrıca Mu'tezile anlayışına göre peygamberlerin hüccet olabilmeleri için günahlardan korunmaları gerekmektedir.¹³¹

Şîî/Caferî¹³² anlayışa göre ismet nübüvvetin öncesinde ve sonrasında mevcuttur. Onlara göre bilinçli yahut bilinçsiz tüm eylemlerde peygamberler masum sayılmaktadır. Onlar için masumiyet yalnızca peygamberlerle sınırlı değildir. Onlara göre imamlarda masumdur. Şîilere göre nübüvvetten önce bile peygamberler kendilerini zelil duruma düşürecek her türlü fiil ve davranışlardan korunmuşlardır. Ancak kendilerini küçük düşürmeyen bazı günahları işleyebilmişlerdir. Fakat nübüvvetten sonra tamamen ismet sıfatı hâkim olmuş ve peygamberler masumiyet kazanarak günahlardan korunmuşlardır. Ayrıca Şîilere göre ismet sıfatı peygambere masumiyet kazandırırken cehaletten de korumaktadır.¹³³

Ebü Hanîfe'nin bu konudaki görüşü şöyledir; Peygamberler çirkin, kötü ve kerih hallerden uzak; büyük ve küçük fark etmeksizin günahlardan tenzih edilmişlerdir. Fakat onları hata ile yaptığı bazı aksaklıklar mevcuttur. Ancak bu aksaklıklar Allah'a karşı gelmek yahut emir ve yasaklarını göz ardı etmek değildir. Putlara hiçbir zaman

¹³⁰ Oral, “Mâtürîdî ve Râzî'de Ulû'l-Azm Peygamberlerin Psiko-Sosyal Nitelikleri ve İsmet Sorunu”, 315.

¹³¹ Abdülcebbar, *Mu'tezile'de Din Usûlü*; Veysi Ünverdi, “Mutezile'de Peygamberlerin İsmeti”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 15/1 (2015), 79-81.

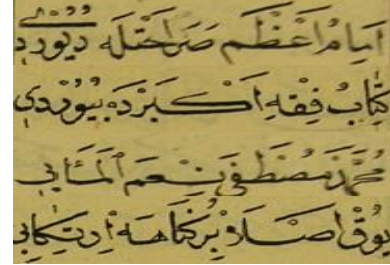
¹³² Caferîlik Mezhebi hakkında geniş bilgi için bkzn. Şaban Banaz, *Anadolu'da Ca'ferîlik ve Ca'ferîler Çorum Ehl-i Beyt Vakfı Örneği* (Ankara: Sonçağ Yayıncılık, 2020); Şaban Banaz, “Türkiye'de Caferîler”, *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (2018), 29-62.

¹³³ Hüseyin Zamur, “Şîa'da İsmet İnancı Ve Şîî Tefsirlerde Melekler Ve Peygamberlerin Mâsumiyetine Aykırı Rivayetler”, *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 14/1 (Nisan 2022), 93-94.

tapmamışlardır. Rasullullah da ismet sıfatı nispetinde Allah'a hiçbir zaman karşı gelmemiş ortak koşmamıştır.¹³⁴

İsmet sıfatı hakkında İshâk bin Hasan et-Tokâdî ise “Nebiler küfürlerden arınmıştır. İnsanları müjdeleyen kimse kötülükten korunmuştur.”¹³⁵ ifadelerini kullanmıştır. Ayrıca eserinde İshâk bin Hasan:

İmam'ı Azam sarahatle duyurdu
Kitab-ı Fıkhu'l Ekber'de buyurdu
Muhammed Mustafa ni'mel'me'abı
Yok asla bir günaha irtikabı¹³⁶ (163-164)

Yani İmam'ı Azam Fıkhu'l Ekber kitabında söz etti. Muhammed Mustafa büyük bir nimettir. O asla bir günaha bulaşmamıştır.

İmam-ı Azam Ebû Hanife'nin "Fıkhu'l Ekber" isimli eserinde Peygamberimiz'in büyük bir nimet olduğu ve bir günaha bulaşmadığını ifade etmektedir. Bu görüş, ismet sıfatının bir nevi tanımıdır. Peygamberlerin ismet sıfatına sahip olduklarını vurgulamaktadır. Peygamberlerin Allah tarafından günahlardan korunduğunu ve onların bu husustaki manevi saflığının, ümmete doğru yolu göstermek açısından mühim olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla peygamberlerin masumiyeti, onların Allah'ın emirlerini hatasız ve eksiksiz bir şekilde iletmeleri açısından mühimdir. İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin Peygamberlerin masumiyeti konusundaki görüşlerini beyan ederken izlediği metot ve kullandığı kavramlar dikkate alındığında onun İmam-ı Azam'ın görüşlerine yakın bir tavır benimsediği anlaşılmaktadır. İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin ismet konusunda İmam-ı Azam'ı zikretmesi ve onun fikirlerini beyan etmesi İmam-ı Azam'ın görüşlerini desteklediğini ve onun fikirlerini benimsediğini göstermektedir. Bu bağlamda peygamberlerin masumiyeti hususunda İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin, İmam-ı Azam Ebû Hanife'ye tabi olduğunu söylemek mümkündür.

2.2.2.2. Mucize, Kerâmet ve Olağanüstü Olaylar

Mucize, kelime anlamı olarak olağanüstü haller, tekrar yaşanması mümkün olmayan, eşi ve benzeri olmayan haller ve olaylar anlamına gelir. Kur'an-ı Kerim'de

¹³⁴ Öz, *İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri*, 55.

¹³⁵ Zencân-î et-Tokadi, *Nazmü'l-Leâli*, 42 KON 34159/2, 7a.

¹³⁶ Zencân-î et-Tokadi, *Nazmü'l-Leâli*, 42 KON 34159/2, 8b.; Özfırat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'âli ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 112.

“burhan” ve “ayet” olarak geçmektedir. Bu olağanüstü haller insan elinde olan değil ilahi kudret ile gerçekleşmektedir. Mucizenin amacı, İslam dininin doğruluğunu kanıtlamak ve evrende ilahi bir kudret ile olağanüstü olayların meydana geldiğini göstermektir. Ayrıca nübüvvetin doğruluğunu kanıtlamaktır. İnanmayan kimseler için mucizevi olaylar peygamberlik makamını kanıtlayan olaylardır. İşte bu mütekellimin üzerinde sebat ettiği tanımdır.¹³⁷ Sistematik kelâma baktığımız ispat niteliği ile vuku bulmuş olağanüstü haller gerek meydana geliş şekilleri gerek meydana getiren kişiye göre farklı tasnif edilir. “Mucize, maunet, kerâmet, hızlan, istidrac, irhas, ihanet” gibi kavramlarla tarif edilir.¹³⁸ Bunlardan irhas, peygamberlerin nübüvvet öncesinde Allah’ın izniyle gerçekleştirdikleri olağanüstü olaylardır. Kerâmet, peygamber olmayan ancak Allah’ın veli kullarının elinde gerçekleşen olağanüstü olaylardır. Maunet, veliler kadar olmasa da Allah’ın salih kullarının ihtiyaçlarını gideren olağanüstü olaylardır. İstidrac, Allah’a karşı gelen inkârcı kimselerin Allah tarafından gerçekleştirilecek azaplarının artırılması için dünya hayatında istedikleri şeylerin, olağanüstü bir şekilde gerçekleşmesidir. İhanet ise yine Allah’a karşı gelen inkârcı kimselerin Allah tarafından istekleri şeylerin tam tersinin vuku bulması ve onların sözlerinin yalanlanması için meydana gelen olağanüstü olaylardır.¹³⁹

Yukarıda bahsettiğimiz olağanüstü olaylar konusunda âlimlerin farklı görüşleri vardır. Bilhassa kerâmet konusunda farklı yaklaşımlar mevcuttur. Genel olarak Ehl-i Sünnet âlimleri peygamberler dışındaki kullarında olağanüstü olayları meydana getirmesini mümkün görmüşlerdir. Nübüvveti kanıtlayan mucizelerin, Allah’ın veli kulları tarafından gerçekleştirilen kerâmeti, Allah’ın kendine düşman kullarının aldatması ile gerçekleşen ihaneti ve veli mertebesinde olmayan ancak Allah’ın salih kulları arasında yer alan müminlerin sıkıntılarını gidermeye yönelik gerçekleşen mauneti mümkün görmüşlerdir.¹⁴⁰ Eş’ârî âlimler mucizeyi kabul ederken kerâmetinde varlığından söz etmişlerdir. Kerâmeti kabul edişleri, Eş’ârî ekolünde sonradan gelen âlimler için Eş’ârî sistematigine giren bir kavram olmuştur. Ancak Eş’ârî âlimlere göre kerâmet, mucize ile aynı değildir. Bazı Eş’ârî âlimler mucize ile kerâmeti eş değer görmeyi uygun

¹³⁷ Hayati Aydın, “İslâm İnançları Açısından Mucize, Kerâmet, Sihir ve İstidrac Kavramları Üzerine Bir İnceleme”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/32 (Aralık 2015), 106-107.

¹³⁸ Kevser Bektaş, *Mu’tezile Kelamında Kerâmet* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, 2017), 11.

¹³⁹ Durmuş Özbek, “Hârikulâde Olaylar ve İhânet/ Hızlân”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/14 (Mart 2002), 93-97.

¹⁴⁰ Ebu’l-Muin en-Nesefî, *Bahrü’l-Kelam Matürîdî Kelamı*, ed. Savaş Cihangir Tali, çev. Yusuf Arıkaner (Endülüs, 2023), 223; Salih Sabri Yavuz, “Ehl-i Sünnet ve Mutezile Bağlamında Doğruluk Ölçüsü Olarak Kerâmet”, *Kelam Araştırmaları* 3/1 (2005), 94.

bulmamışlardır. Onlara göre ikisini eş değer görmek aralarındaki farkı ortadan kaldırmak demektir.¹⁴¹

Mâtürîdî ekolüne göre ise yine Eş'ârî ekolü gibi kerâmet mümkündür. Ancak kerâmet ve mucize farklıdır. Mucizede peygamberliği kanıtlamak söz konusu iken kerâmette herhangi bir şeyi kanıtlama ihtiyacı yoktur. Mucize peygamberlerin elinde nübüvveti ispat etmek için gerçekleşen olağanüstü haller iken kerâmet ise velilerin bir şey kanıtlama gayesi gütmenden Allah'ın izzeti ve kudreti nispetinde gerçekleştirmiş oldukları olağanüstü olaylardır. Mâtürîdî âlimler bu konuda Mu'tezile ekolünün görüşlerini benimseyen âlimleri eleştirirler. Çünkü Mâtürîdî âlimlere göre kerâmeti inkâr etmek, kerâmetten söz eden ayetleri inkârı da beraberinde getirir. Kur'an-ı Kerim'de Hz. Süleyman'ın kıssasındaki olağanüstü hallerden, Hz. Meryem'in gerçekleştirdiği olağanüstü hallerden ayrıca kavimlerindeki bilge kişilerin gerçekleştirdiği kerâmetler yer almaktadır. Bu nedenle Mâtürîdî âlimler kerâmeti inkâr etmenin yanlış olduğunu bu inkârın Kur'an ayetlerini inkâr etmeye götüreceğini ifade etmişlerdir.¹⁴²

Mu'tezile ekolünün görüşlerini benimseyen âlimler için kerâmet bambaşka bir konudur. Onlara göre kerâmetin varlığını kabul etmek mucizenin nübüvveti kanıtlayan delaletini zedelemektir. Dolayısıyla bu husus devamlı olarak âlimler arasında tartışılmıştır. Mu'tezile âlimlerinin tamamının kerâmeti reddettiğini söylemek de mümkün değildir. Bu konuda kendi aralarında da fikir ayrılıkları mevcuttur.¹⁴³ Ancak Mu'tezile içinde genel kanıya bakıldığında kerâmetin varlığını kabul etmek peygamberliğin ve mucizenin mahiyetinin kaybolmasına yol açmaktadır.¹⁴⁴ Ancak buradan şu anlaşılmamalıdır; Mu'tezile'ye göre kerâmet yok değildir. Mu'tezile'ye göre kerâmet ile mucize aynı şeydir. Ancak kerâmeti de tıpkı mucize gibi yalnızca peygamberler gerçekleştirebilir. Bu sebeple kerâmetin mucizeden ayrı bir olağanüstü hâl olduğunu kabul etmek Allah'ın veli kullarına da peygamberlik atfetmek olacağından Mu'tezile kerâmeti mucizeden ayrı bir kavram olarak değerlendirmez.¹⁴⁵ Kuran'ı Kerim'de vuku bulan, diğer âlimler tarafından kerâmet olarak nitelendirilen olağanüstü

¹⁴¹ Bakıllani, *Olağanüstü Olaylar ve Aralarındaki Farklar Mucize Kerâmet Sihar*, çev. Adil Bebek (Rağbet Yayınları, 1998), 43; Hasan Sefa Turan, "Mütekaddim Dönem Sünnî Kelâmında Kerâmet", *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 7/1 (Haziran 2021), 75.

¹⁴² Turan, "Mütekaddim Dönem Sünnî Kelâmında Kerâmet", 81.

¹⁴³ Bektaş, *Mutezile Kelâmında Kerâmet*, 11.

¹⁴⁴ Pezdevi, *Ehli Sünnet Akaidi*, 356-357; Turan, "Mütekaddim Dönem Sünnî Kelâmında Kerâmet", 84.

¹⁴⁵ Abdolvahap Yıldız, "KerâmetVe İstidrâc", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/21 (Haziran 2009), 45; Yavuz, "Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile Bağlamında Doğruluk Ölçüsü Olarak Kerâmet", 95.

olayları ise yine velilerin değil de peygamberlere ait mucizelerin olduğunu ifade etmişlerdir. Nihayetinde Mutezile alimlerinin tamamının kabul ettiği yahut tamamını reddettiğini söylemek mümkün değildir.¹⁴⁶

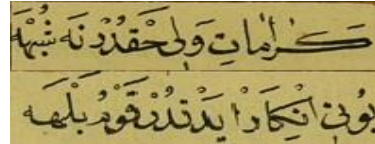
Şia âlimlerine göre ise kerâmet vardır. Onlara göre peygamberler ve imamlar Allah'ın izni dahilinde olağanüstü olayları vuku buldurabilirler. Onlara göre Allah'ın veli kullarının yanı sıra Şia imamları da kerâmet gösterebilmektedir. Onlara göre imamlığın varlığını kanıtlamak için kerâmete ihtiyaç vardır. Nasıl ki nübüvvetin hücceti mucize ise imametın hücceti de kerâmettir.¹⁴⁷

İmam-ı Azam nübüvveti ispat için gerekli olan mucizenin varlığının hak olduğunu ve veli olan kimselerin kerâmeti gerçekleştirebilmelerinin hak olduğunu iddia eder. Ancak İmam-ı Azam'a göre şeytanın, Firavun'un, iblisin yahut küfre düşkün kimsenin ihtiyacı dahilinde vuku bulan olayları mucize olarak isimlendirmenin doğru olmadığını ifade eder. Ona göre bu kimselerin halleri mucize yahut kerâmet değildir. Yalnızca ihtiyaçlarının giderilmesi için vuku bulmuş olaylardır. Ona göre Allah düşmanlarının ihtiyaçlarını yerine getirirken onları azaba yaklaştırır. Fakat o kimseler bu azabın farkında olamadıkları için azgınlıklarını sürdürür ve küfür hususunda daha fazla ileri giderler.¹⁴⁸

İshâk bin Hasan et-Tokâdî *Nazmu'l-Le'âlî* adlı eserinde mucize ve kerâmet konusunun hak olduğunu dile getirmiştir.

“Kerâmet-i veli hakdur ne şübhe

Buna inkâr idendur kavm-i belhe¹⁴⁹” (178)

Velinin kerâmeti haktır, bundan şüphe edenler ahmaktır. Sözleri ile eserinde açık bir dil ile kerâmetin hak olduğunu dile getirmiştir. Beyitlerin devamında Allah'ın veli kullarının kerâmeti meydana getirebildiğini ancak bu kerâmete mucize demenin doğru olmadığından¹⁵⁰ söz etmiştir. Bu perspektiften bakıldığında İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin İmam-ı Azam'ın düşünce sistemiğini benimsediğini söylemek mümkündür. Çünkü Ehl-i Sünnet düşüncesine göre Peygamberlerin mucizeleri ve velililerin kerameti

¹⁴⁶ Mehmet Seyid Gecit, “Mu'tezile'nin Şefa'at, Nesih ve Kerâmet Konularındaki Âyetlerle İlgili Te'villerinin Analizi”, *Genç Mütefekkirlere Dergisi* 4/1 (2023), 197-198.

¹⁴⁷ Muhammed Abdulhamid Askalânî, *Akâidü's-Şia* (İskenderiyye: Daru'l İman, 2004); Yavuz, “Ehl-i Sünnet ve Mutezile Bağlamında Doğruluk Ölçüsü Olarak Keramet”, 102.

¹⁴⁸ Öz, *İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri*, 56.

¹⁴⁹ Zencân-î et-Tokadî, *Nazmü'l-Le'âlî*, 42 KON 34159/2, 8a.; Özfirat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 114.

¹⁵⁰ Zencân-î et-Tokadî, *Nazmü'l-Le'âlî*, 42 KON 34159/2, 8a.

haktır.¹⁵¹ Hz. Meryem'in sofrasından, Asaf'ın Belkıs sarayına Hz. Süleyman'ın huzuruna varışından, Ashab-ı Kehf'in köpeğinin konuşmasından söz ederken bunların bir vehim olmadığını Allah'ın izni ile gerçekleşen kerâmetler olduğunu dile getirir. Bu olayların Allah'ın kudreti ile gerçekleştiğini belirtir.¹⁵²

İshâk bin Hasan et-Tokâdî, Hz. Ömer'in bulaşıcı hastalıktan söz ederken sesinin Nihavend'den duyulmasının ve bu gibi gerçekleşmiş olayların olağan davranışlar olduğundan söz etmiştir.¹⁵³ Allah'ın evliya kulları şayet havada uçmak isterse kerâmet vuku bulur, insanoğlu hayretle izler. Böyle birçok konuda örnek vardır evliya içinde, bunların hepsi Cenab-ı Hakk'ın mucizeleridir. İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin Allah'ın kudretiyle gerçekleşen kerâmetler olduğunu dile getirmesi, onun İmam-ı Azam Ebû Hanife'nin ve Ehl-i Sünnet akâidinin görüşlerini benimsediğini açıkça ortaya koymaktadır. Bu durum, İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin İslam inanç sistemine olan bağlılığını ve Ehl-i Sünnet akaidine olan sadakatini göstermektedir.

2.2.2.3. İsra, Miraç Hadisesi

İsra ve Miraç hadisesi Rasulullah'ın Mescid-i Haram'dan Mescid-i Aksaya gidişi ve oradan göğe yükselişi ile değerlendirilen iki olgudur. Miraç kavramı terim anlam olarak Hz. Peygamber'in, Allah katına, göğe yükselmesidir. İsra ise o yükselişten önce gece yaptığı seyahattir. İsra, bir gecede Rasulullah'ın Mescid-i Haram'dan yola çıkarak zaman ötesinde Mescid-i Aksa'ya erişmesidir. Bu olaya dair deliller mevcuttur. Ancak miraç hadisesi ile alakalı ihtilaflı konular vardır. Her iki konuyla alakalı ise İsra ve Miraç bedenlen mi yoksa ruhen mi olduğuna dair tartışmalar vardır. Bu hususta birkaç farklı görüş mevcuttur.¹⁵⁴ Ehl-i Sünnet fırkalarının yanı sıra Şii fırkalar da İsra ve Miraç hadisesini kabul ederler. Fakat hepsi farklı anlamlar yüklemektedirler. Ehl-i Sünnet ve Şii fırkalar arasında çok farklı görüş ayrılıkları yoktur. Onlara göre Hz. Peygamber hem cismani hem ruhani şekilde Mescid-i Haram'dan, Mescid-i Aksa'ya seyahat etmiş oradan da göğe yükselmiştir. Şia mezhebinin İsra ve Miraç hadisesini değerlendirme ve konuları ele alma bakımından Sünni fırkaların görüşleriyle oldukça örtüşmektedir.¹⁵⁵ Ehl-i Sünnet âlimlerine göre de Mescid-i Aksa ile Mescid-i Haram arasındaki seyahat hem ruhen hem

¹⁵¹ Banaz, *Anadolu'da Ca'ferilik ve Ca'feriler Çorum Ehl-i Beyt Vakfı Örneği*, 24.

¹⁵² Zencân-î et-Tokadi, *Nazmü'l-Leâli*, 42 KON 34159/2, 8a.

¹⁵³ Zencân-î et-Tokadi, *Nazmü'l-Leâli*, 42 KON 34159/2, 8a.

¹⁵⁴ Salih Sabri Yavuz, "Mi'rac", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara, 2020), 30/132-135.

¹⁵⁵ Eren Salkaya, *Sünnilik, Şiilik ve Alevilikte Miraç Hadisesi* (Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, 2022), 29-30.

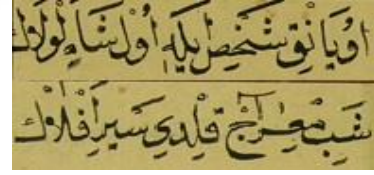
bedenen olmasının yanı sıra ayet ile sabit, göğe yükselme olan Miraç hadisesi ise icma ve sünnet ile sabittir. Bazı âlimlere göre ise İsrâ ve Miraç hadisesi meşhur haberler ile sabittir. Bu da hadiseyi inkâr etmenin kişiyi tekfire sürüklemeyeceği anlamına gelmektedir. Hatta bazı âlimler, Hz. Peygamberin Miraç'ta Allah Teâlâ ile göz ile değil kalben muhatab olduğunu ve göz ile değil kalben Hak Teâlâ'yı gördüğünü ifade ederler.¹⁵⁶ İsrâ hadisesi gerçekleşikten sonra İsrâ Suresi'nin ayetleri nazil olunca Rasul-ü Ekrem ayetleri okumuş müşrikler ve zayıf imanlı kimseler inkâr ederken Hz. Ebubekir gibi kuvvetli iman bağları olan kimseler tereddüt etmeden kabul etmişlerdir.¹⁵⁷

Mezhepler arası farklı görüşler değerlendirildiğinde İsrâ ve Miraç hadisesinde genel olarak benzer yaklaşımlar sergiledikleri söylenebilir. Ancak, Miraç hadisesinde hiçbir düşünce sisteminde Hz. Ali'ye özel bir yer verilmezken; Alevi düşünce sistemi Miraç hadisesi konusunda Hz. Ali'ye yer vermiştir. Ayrıca, Alevi düşünce sistemi, İsrâ ve Miraç hadisesinin ruhen mi yoksa cismani mi gerçekleştiği konusundaki tartışmalardan kaçınmayı tercih etmiştir.¹⁵⁸

İshâk bin Hasan et-Tokâdî İsrâ ve Miraç hadisesi hususunda *Nazmu'l-Le'âlî* adlı eserinde şöyle bahseder;

“Uyanuk şahsıla ol şah-ı Levlak”

Şeb-i mi'racta kıldı seyr-i eflak”¹⁵⁹ (103)

“Hz. Peygamber uyanırken, Cebrail ona kıldı gökleri Miraç yolu.” diyerek Miraç'ın varlığından söz eder. Eserin devamında Rasulullah'ın “Burak” isimli bir binek ile Cebrail gölgesinde Mescid-i Aksa'ya doğru yürüdüğünden ve gökyüzüne doğru yükselirken cennetin en yüksek mertebesine doğru göğe yükseldiğinden söz eder. Bu hususun şaşılacak yahut imkânsız bir durum olmadığını izah ederken bu olayın varlığının Allah'ın kudretine bağlı olduğunu ifade eder.¹⁶⁰ Burada esas mesela Rasulullah'ın uyanırken bu hadisenin vuku bulmasıdır. İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin bu hususa dikkat çekmesi, İsrâ ve Miraç hadisesinin ruhen mi yoksa cismani bir yolculuktan ibaret mi

¹⁵⁶ Karadeniz, “Nübüvvet ve Vahiy”, 357-358.

¹⁵⁷ Çağfer Karadaş, “İsrâ-Miraç Hâdisesi: Mahiyeti ve Gerçekliği”, *Kisbu İlahiyat Dergisi* 1 (Haziran 2019), 70.

¹⁵⁸ Salkaya, *Sünnilik, Şiilik ve Alevilikte Miraç Hadisesi*, 106-107.

¹⁵⁹ Zencân-î et-Tokadi, *Nazmü'l-Le'âlî*, 42 KON 34159/2, 5a.; Özfirat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 61.

¹⁶⁰ Zencân-î et-Tokadi, *Nazmü'l-Le'âlî*, 42 KON 34159/2, 5a.

tartışmalarına dair fikrini ortaya koymaktadır. İshâk bin Hasan et-Tokâdî'ye göre İsrâ ve Mirâç hadisesinin hem cismani hem ruhen gerçekleştiğini söylemek mümkündür.

İsrâ ve Mirâç hadisesi hususunda gelenekte farklı fikirlerin mevcut olması ile birlikte, bu fikirlerin genel anlamda birbirine oldukça tutarlı ve yakın olduğunu söylemek mümkündür. İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin de bu meselede Ehl-i Sünnet itikadını benimsediği söylenilebilir. Ehl-i Sünnet âlimleri, İsrâ ve Mirâç hadisesini hem ruhen hem de cismani olarak kabul ederler. Bu olayın Peygamber Efendimiz'in Allah'ın huzuruna yükseltilmesi olarak ifade ederler. İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin, bu konuda Ehl-i Sünnet çizgisini takip ederek, olayın hem ruhen hem de cismani olarak gerçekleştiği görüşünü desteklediği anlaşılmaktadır. Bu yaklaşım, onun genel İslami ilimlere ve özellikle Ehl-i Sünnet akâidine olan bağlılığını bir kez daha teyit etmektedir.

2.2.3. ALLAH'IN ve KULLARIN FİİLLERİ

2.2.3.1. İnsanın Fiilleri

İnsanın fiilleri tartışma konusunun ortaya çıkma nedeni İslam'ın ilk zamanlarda meydana gelen olaylarla ilişkilendirilir. İslam çağıının ilk döneminde vuku bulan Cemal Vakası ve Sıffin Savaşı bu tartışmanın ateşinin ilk kıvılcımlarıdır. Cemal Vakası ve Sıffin Savaşı'nda Müslüman grup olan iki cenahın birbirlerinin kanını akıtması sebebiyle bu iki taraftan ölen ve öldürenlerin ahiretteki konumu merak edilmiş ve sorulmuştur. Bu olay neticesinde İslam âlimlerinin iki cenah için ortaya koydukları fikirler İslam kelamının temel konularından olan “insanın fiilleri” meselesinin ortaya çıkış nedeni olmuştur. Ekoller bu konu üzerinden fikir ayrılıkları yaşayarak fırkalara ayrılmışlardır. Ekoller arasında hususi bir tartışma konusu olan “insan fiilleri” İslam kelamı içerisinde en önemli meselelerinden biridir.¹⁶¹

Bu tartışma konusunda kendine ait bir düşünce sistemine sahip olan ekollerden birisi Mu'tezile'dir. Mu'tezile insan fiillerini daha çok “adalet” kavramı çerçevesinde açıklar. Mu'tezile düşünce sistemine göre insanın hür iradesinin olmayışı Allah'ın adalet ilkesine aykırıdır. Peygamberlerin insanlardan gönderilmesinin yegâne sebebi de buna dayanmaktadır. İnsanın kendi fiillerinin yaratıcısı olabilmesi ve kendi fiillerini sorumluluğunu üstlenebilmesi için Allah Teâlâ, Peygamberleri insan olarak göndermiştir. Nübüvveti insanlığa atfetmiştir. Mu'tezile bu durumu insanın kendi fiillerinden mes'ul

¹⁶¹ İlyas Üzümlü, “Kaderiyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 2001), 44/64-65; Hafzullah Genç, “Eş'ari Düşüncesinde İnsan Fiilleri”, *İslami Araştırmalar* 27/3 (2016), 429.

oluşuna bağlamaktadır. Fiiller konusunda insanın kudret sahibi olduğunu vurgulayan Mu'tezile düşünce sisteminde; söz konusu kudretin, fiil esnasında Hak Teâlâ tarafından kul üzerinde yaratılmasıdır.¹⁶² Mu'tezile düşüncesinde fiillerin yaratıcısının Allah olduğunu ifade etmek Allah'ı sıfat konusunda tenzih edememek demektir. Çünkü Mu'tezile düşünce sisteminde adalet bahsinde geçen “Allah kötü fiilleri yaratmaz” konusu dikkate alındığında; kulun kötü fiilleri icra etmesinden sonra fiillerin yaratıcısının Allah olduğunu kabul etmek, Hak Teâlâ'ya sıfatlar konusunda tenzih edememek demektir. Ayrıca kulun gerçekleştirdiği her eylemden bir sorumluluk sahipliği mevcuttur. Bu mevcudiyet mümkün ise o halde kulda o eylemi gerçekleştirecek bir güç de bulunmalıdır. Bu nedenle Mu'tezile düşüncesine göre kendi fiilinin sorumluluğunu alan kulda fiili yaratma gücü bulunmalıdır.¹⁶³

Eş'ârî düşünce sistemine göre ise insan fiillerinin yaratıcısı insan olsa dahi o fiillerini gerçekleştirmek için bir kudrete sahip olmaları gerekmektedir. İnsanda fiilleri gerçekleştirecek kudreti ve iradeyi yaratan ise Allah'tır. Bu süreçte Eş'ârî'lere göre fiil ve fiile müessir olan irade aynı vakitte ve eş zamanlı yaratılmıştır. Ancak Eş'ârî'lere göre Allah kulun hem bilinçsiz hem de bilinçli yaptığı eylemlerin yaratıcısıdır. Kişinin bilinçsizce titremesi, terlemesi vb. eylemleri yine Allah'ın kudret elinde yaratılmıştır. İnsanın tecrübeler neticesinde öğrendiği ve eyleme geçirdiği fiillerin yaratıcısının da yine Allah Teâlâ olduğu yönünde görüş bildiren Eş'ârî âlimler vardı.¹⁶⁴ Buradan anlaşılmaktadır ki; Eş'ârî kelamı içerisinde kulun fiilleri konusunda kula tam bir özgürlük verilmemektedir.

Mâtürîdî düşünce sistemine göre ise kul, fiil sahibi bir mahlûktur. İnsan madem bir eylemi gerçekleştiriyorsa o halde fiili vuku bulduran yine insandır. Allah kuluna bazı eylemleri yapması için müsaade ettiği gibi, bazı eylemlerden de uzak durması için ikaz etmiştir. Bu müsaade ve ikaz kişiye kendi fiilinin sorumluluğunu da yüklemektedir. Şayet kulun kendi eylemlerinde herhangi bir rolü olmasaydı, Hak Teâlâ'nın ikazının ve ruhsatının bir anlamı olmazdı.¹⁶⁵ Mâtürîdî düşünce sistemine göre kulun eylemini gerçekleştirme iradesini elinde tutan Hak Teâlâ'dır. Şöyle ki Mâtürîdî iradeyi külli ve

¹⁶² Bayram Çınar, “İslam Kelam Ekollerinde İnsan Fiilleri ve İnsanın Sorumluluğu İlişkisi”, *Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10/21 (2020), 34-35.

¹⁶³ Abdülcebbar, *Mu'tezile'de Din Usûlü*; Çağfer Karadaş, “İnsan Fiilleri”, *Kelam*, ed. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 405-406.

¹⁶⁴ Çınar, “İslam Kelam Ekollerinde İnsan Fiilleri ve İnsanın Sorumluluğu İlişkisi”, 36.

¹⁶⁵ Mustafa Sait Yazıcıoğlu, “Mâtürîdî Kelamında İnsan Hürriyeti Meselesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30/1-4 (15 Temmuz 1988), 243.

cüz'i olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Kul külli irade içerisinde eylemlerinde dilediği cüz'i iradeyi kullanarak hayatını idame ettirebilir. Böylece kulun fiilleri ne Allah'ın izni ve iradesi dışındadır ne de kulun sorumluluğunu kendi üzerinde atacağı şekilde Allah'ın elindedir. Kulun fiillerinde yaratma gücü içerisinde kendi özgürlüğüne ait bir irade mevcuttur.¹⁶⁶

Kelam öncesi itikadî fırkaların insan fiilleri konusundaki görüşlerini değerlendirmek, araştırma konumuza önemli katkılar sağlayacaktır. Harici fırkasına göre, insan fiilleri kulun sorumluluğundadır. Bu düşünce sistemine göre, büyük günah işleyen kimse kâfir sayılır. Dolayısıyla, kulun eylemlerinin tüm sorumluluğunun kendisine ait olduğunu söylemek yanlış olmaz.¹⁶⁷

Bir diğer düşünce sistemi olan Cebriyye ekolünün görüşlerini değerlendirdiğimizde, Cebriyye'ye göre insan fiilleri Allah'ın elindedir. Bu düşünce sistemine göre, insanın fiilleri ezelde Allah Teâlâ tarafından belirlenmiş ve bir yol çizilmiştir. Kul, bu yolun dışında ilerleyemez ve kendi iradesi ile kendisine yeni bir yol çizemez. Kulun belirlenen bu hayatın dışına çıkması mümkün değildir ve insanın özgür bir iradesi bulunmamaktadır. İnsanı, rüzgâr üzerinde savrulan bir yaprağa benzetirler. Hayat bir senaryo ise, Cebriyye'ye göre insan, bu senaryonun dışında bir rol oynayamaz ve doğaçlama yaşayamaz.¹⁶⁸

Ebû Hanife'ye göre ise insan fiillerinde Allah'ın kendisinde yarattığı güç sebebiyle özgürdür. Allah kula istidat verir ve eylemi gerçekleştirmek konusunda özgür bırakır. Allah'ın verdiği güç ile kulun iyi yahut kötü eylemi, hayır yahut şerri seçmesi tamamen kendi muhayyerliğindendir. Allah'ın kula iyilik ve kötülük seçimi için verdiği kudret aynıdır. Hayır ve şer için farklı kudret vermemiştir.¹⁶⁹ Dolayısıyla, Allah kula iki yolu da seçme özgürlüğü vermenin yanı sıra iyiliği seçmeyi de emretmektedir. Bu sebeple İmam'ı Azam Ebû Hanife'ye göre kul kendi eylemlerini Allah'ın kişiye bahşetmiş olduğu güç ile gerçekleştirdiğinden, eylemlerin sorumluluğu da kendisine aittir.¹⁷⁰ Kul kendi

¹⁶⁶ Karadaş, "İnsan Fiilleri", 409.

¹⁶⁷ Yeşilyurt vd., *Başlangıcından Günümüze Kelam Tarihi*, 33-40.

¹⁶⁸ Ebû'l-Feth Abdülkerîm Şehristani, *Milel ve Nihal: Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, çev. Mustafa Öz (Fatih, İstanbul: Litera Yayınları, 2021); Yeşilyurt vd., *Başlangıcından Günümüze Kelam Tarihi*, 33-40.

¹⁶⁹ Çınar, "İslam Kelam Ekollerinde İnsan Fiilleri ve İnsanın Sorumluluğu İlişkisi", 35.

¹⁷⁰ Şükran Karabulut, *Ebû Hanife'nin Kader, İnsan Fiilleri ve Büyük Günah Hakkındaki Görüşleri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 35-37.

kesbi ile fiilleri gerçekleştirir ancak tüm eylemleri Allah'ın yaratması, ilmi, kudreti ve dilemesi ile gerçekleşir.¹⁷¹

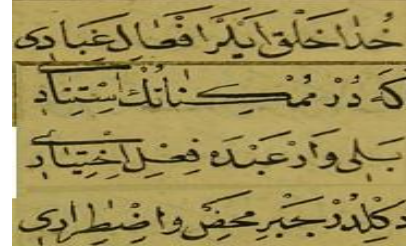
İshâk bin Hasan et-Tokâdî kulların fiilleri konusundaki görüşlerini *Nazmu'l-Le'âlî* adlı eserinde şöyle açıklamıştır;

Hüda halk eyler efdal-i ibadi

Onadur mümkinatün istinadı. (45)

Beli var abde fiil-i ihtiyari

Degildür cebr-i mahz-u ıztırarı.¹⁷² (51)

“Allah kullarının fiillerini yaratır ve fiillerin isnadı Allah'a aittir. Ancak kul için saf bir zorlama yoktur, seçim hakkı mevcuttur.” ifadelerine eserinde yer veren İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin düşünceleri değerlendirildiğinde bu konu hakkında Ehl-i Sünnet ile hemen hemen aynı görüşe sahip olduğunu söylemek mümkündür. Eserinde de Ebû Hanife ve İmam Mâtürîdî'nin görüşlerine yer vermesi de kulların fiilleri konusunda iki âlimin izinden gittiğini söylemek mümkün kılar.

İshâk bin Hasan et-Tokâdî, eserinde; İmam Mâtürîdî ve Ebû Hanife için zamanın bulunmazları övgüsünü dile getirdikten sonra kulun fiillerinde zorlama ve tam manasıyla bir özgürlüğün olmadığını, kişinin emredileni yaptığını izah eder.¹⁷³ Allah'ın yarattığını ve kulun işi yaptığını ifade eder. Eş'ârî'nin kulların fiilleri konusunda kulun kendi fiillerini seçebilir düşüncesini eleştirmenin yanı sıra kabul görülmez¹⁷⁴ olduğunu da ifade etmektedir. Eş'ârî'ye net eleştirisinin varlığı İtikadî düşünce de İmam Mâtürîdî'nin izinden gittiğinin de bir diğer işaretidir. Ayrıca kulun eylemlerinin övgüye mazhar olduğunu ancak bunun yine Allah'ın kudreti ile gerçekleştiğini ifade eder.¹⁷⁵ İshâk-ı Zencânî'nin bu düşüncelerini değerlendirirken, kulların fiilleri konusunda İmam Mâtürîdî ve İmam-ı Azam Ebû Hanife'nin düşünce sistemleri ışığında ilerlediğini ifade etmek gerekmektedir.

¹⁷¹ Öz, *İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri*, 55.

¹⁷² Zencânî et-Tokadî, *Nazmü'l-Le'âlî*, 42 KON 34159/2, 3b.; Özfirat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 97.

¹⁷³ Zencânî et-Tokadî, *Nazmü'l-Le'âlî*, 42 KON 34159/2, 3b.

¹⁷⁴ Zencânî et-Tokadî, *Nazmü'l-Le'âlî*, 42 KON 34159/2, 3a.

¹⁷⁵ Zencânî et-Tokadî, *Nazmü'l-Le'âlî*, 42 KON 34159/2, 3a.

2.2.3.2. Salah-Aslah

Salah kavramı, insan için faydalı, doğru olmak, düzelmek, sevinç duymasına sebep olmak” manasına gelmektedir. Salah kavramından türeyen aslah ise “yaratılmışlar için en uygun, en faydalı olan şey” anlamında kullanılmaktadır.¹⁷⁶ Daha çok Mu'tezile düşünce sisteminde Allah'ın adaletini ve fiillerindeki hikmeti anlatmak için kullanılır. Mu'tezile ilahi adaleti temellendirmek için salah-aslah kavramından faydalanır. İnsan için faydalı olan ve ona fayda veren şeylere salah denir. İnsana fayda vermeyen, salah olmayan şeyler akla uygun değildir.¹⁷⁷ Mu'tezile'nin beş temel esasından biri olan iyiliği emredip kötülükten sakındırma anlayışının da dayanak noktası “salah-aslahtır” demek yanlış olmaz. Onlara göre iyilik fayda sağlayan şeydir, kötülük ise faydasız ve boş olan her şeydir. Bu sebeple düşünce sistemlerinin temelinde Allah'ın faydalı olanı yaratması ve yarattığı her şeyin iyi olmak zorundalığı mevcuttur.¹⁷⁸

Mu'tezile düşünme sisteminin beş temel esasından birisi de adalettir. Bu sistem üzerine kurulu bir düzende adalet kavramını açıklamak için Mu'tezile düşüncesi sıklıkla iyiliği ve kötülüğe başvurmuştur. Bu sebeple salah-aslah kavramını oldukça kullanmışlardır. Onlara göre Allah'ın yarattıklarında kötülük yoktur. Kötü olanı yaratan Allah değildir. Şayet bir eylemde kötülük mevcut ise onu meydana getiren mutlaka kuldur. Çünkü Mu'tezile'ye göre Allah'ın iyiliği yaratması zorunludur, vaciptir. Mu'tezile'ye göre kâfir ve mümin için Allah'ın yarattıkları aynı ve eşittir. Allah mü'min için ne yaratırsa kâfir içinde onu yaratır. Mü'min için fazladan lütuf yaratmaz. Çünkü Allah'ın mü'minler için iyiyi yaratması kendi üzerine vaciptir.¹⁷⁹

Allah kötü olanı bilen ve ona muhtaç olmayandır. Hatta kötü olana muhtaç olmadığını bilendir. Bu sebeple Allah kötülüğü irade etmez ve yaratmaz. Çünkü kötülüğü bilen kötülüğü yapmaz ve yapmak istemez. Bu sebeple kötü fiillerin sorumluluğu tamamen kula aittir. İnsanın özgür iradesine vurgu yapan Mu'tezile kötü fiillerin yaratıcısı konusunda ise yine insana atıfta bulunur. Mu'tezile'ye göre insan kendi kötü fiilinin yaratıcısıdır.¹⁸⁰ Onlara göre Allah'ın yarattıklarında mutlaka bir hikmet olmalıdır. Şayet Allah'ın fiillerinde hikmet yok ise bunun eksiklik olduğunu ifade ederler. Bu eksiklik

¹⁷⁶ Avni İlhan, “Aslah”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 1991); Özler, “İlahi İsim ve Sıfatlar”, 443.

¹⁷⁷ Ramazan Altıntaş, “Salâh-Aslâh Meselesi”, *Kelam*, ed. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 443.

¹⁷⁸ İlhan, “Aslah”, 44/495-496.

¹⁷⁹ Abdülcebbar, *Mu'tezile'de Din Usûlü*, 59-61.

¹⁸⁰ Osman Oral, “Kelam İlminde İlahi Adalet”, *Kelam Araştırmaları* 443-458 (2013), 446-448.

Allah'ın kudretine, şanına yakışmayacağı için Allah'ın hikmetsiz ve faydasız bir şey yaratmasını mümkün görmezler.¹⁸¹

Eş'ârî düşünce sistemine göre ise “aslah” kavramı Mu'tezile düşünce sisteminden farklıdır. Onlara göre Allah'a aslah olanı yaratmayı vacip kılmak Allah'ın uluhiyetine zarar verir ayrıca Allah'ın kudretinde bir kısıtlama söz konusu olur. İlâhi alanında birçok problemi açığa çıkarır. Bu sebeple Eş'ârî'lere göre Mu'tezile görüşünün aslah anlayışı belli bir temele dayanmaz.¹⁸² Eş'ârîler, Mu'tezile'nin aksine Allah'ın fiillerini bir hikmete, gayeye yahut bir menfaate dayandırmazlar. Şayet Allah'ın fiillerini bir gaye üzerine kurmanın zorunluluğundan söz edilirse o halde Allah Teâlâ'nın kudretine zeval geleceği ve Allah'a bir eksiklik atfedileceği düşünülmektedir. Bu nedenle Eş'ârî düşünce sistemine göre Allah'ın fiillerinde bir amaç aramak doğru değildir.¹⁸³ Allah Teâlâ her yaptığında hür ve irade sahibidir. Bu sebeple Allah'ın yarattığında iyiyi yaratma zorunluluğunu söylemek Allah'ın iradesini kısıtlamaktır. Yaratma hususundaki hürriyetine zeval geleceği düşüncesinden kaynaklı Eş'ârî düşünce sistemi Allah'ın aslahı yaratma konusunda bir vacibiyeti olduğunu düşünmez. Allah bu alemin tek yaratıcısı ve failidir. Alem mevzusunda Hak Teâlâ her türlü tasarrufa sahiptir. Bu nedenle ona herhangi bir konuda zorunluluk izafe etmek mümkün değildir. Eş'ârî düşüncesine göre evrende acı çeken insanlar, hayvanlar yahut canlılar Allah'ın adaleti sebebiyle içinde bulundukları durumu yaşamaktadırlar. Ancak acı çeken kimse için Allah'ın ahirette kendilerine ödül vereceği düşüncesi yanlıştır.¹⁸⁴ Lütuf yahut aslah konusunda hiçbir şey insan tarafından Allah'a farz kılınmaz.¹⁸⁵ Bundan dolayı Eş'ârî düşünce sistemi Allah'ın yarattıklarında bir hikmet zorunluluğu aramak konusunda Mu'tezile'ye karşı çıkmıştır.

Mâtürîdî düşünce sistemine göre evrende her şeyin yaratıcısı Allah'tır. Yine kulların fiilleri de Hak Teâlâ tarafından yaratılmıştır. Ancak kulların kötüye, şerre, itaatsizliğe yahut günaha gitmeleri kendi tasarruflarıdır. Kullar için en iyiyi yaratmak Allah üzerine hiçbir zaman zorunlu değildir. Allah'ın böyle bir mecburiyeti yoktur. Kuluna verdiği hayır lütfundan şer ise adaletindendir. Mü'min kullarına lütuf ikram

¹⁸¹ Pezdevi, *Ehli Sünnet Akaidi*, 180; Hüseyin Can, *Ehl-i Sünnet Ekollerinden Eş'arilik ve Mâtürîdîye'ye göre Allah'ın Fiillerinde Hikmet* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 20-21.

¹⁸² Altıntaş, “Salâh-Aslâh Meselesi”, 446-447.

¹⁸³ Ayten Erol (ed.), *İslami İlimlerde Maslahat* (İstanbul, 2018), 237; Can, *Ehl-i Sünnet Ekollerinden Eş'arilik ve Mâtürîdîye'ye göre Allah'ın Fiillerinde Hikmet*, 26.

¹⁸⁴ Can, *Ehl-i Sünnet Ekollerinden Eş'arilik ve Mâtürîdîye'ye göre Allah'ın Fiillerinde Hikmet*, 26.

¹⁸⁵ Yeşilyurt vd., *Başlangıcından Günümüze Kelam Tarihi*, 213.

ederken kâfir kullarına ise adalet ile hükmeder. Şayet Hak Teâlâ için tüm kulları adına iyiyi yaratması söz konusu olsaydı o halde adaleti zeval görürdü. Çünkü lütuf ikramında bulunmuş olsaydı kâfirler de mü'min olurdu. Böylece kulun iradesi ve fiillerindeki özgürlüğü reddedilirdi.¹⁸⁶

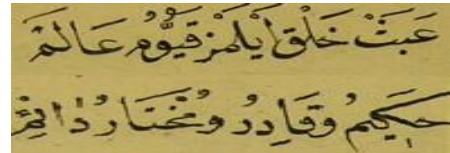
Allah'ın iyiliği yaratma zorunluluğundan söz etmek Mâtürîdî anlayışa göre yanlıştır. Şayet Allah iyiliği yaratma konusunda zorunlu olsaydı, kul kendi hakkı olan iyiliği almış olurdu böylece Allah Teâlâ kula herhangi bir lütufta bulunmuş olmazdı. Hak sahibine hakkını teslim eden olurdu ki bu da Allah'ın kudretini kulun kudretiyle eş değer kılmak demektir. Oysa Allah dilediğini yaratacak dilediğini yok edecek kudrete sahiptir. Dilerse kul için uygun olanı, dilerse kul için hiç uygun olmayanı yaratabilir. Allah'ın alemde bu hakkı kullanması kulun hak ettiğini kendisinden esirgemesi anlamı gelmez. Kulun zorunlu olarak hak ettiği iyiyi Allah yaratmış olsa o halde onun lütfundan söz etmek mümkün olmaz. Ayrıca aslah olanı yaratmak Allah üzerine vacip olsaydı Allah'ın kâfiri yaratması olmazdı yahut ahiret azabının varlığından söz edilemezdi.¹⁸⁷ Bu nedenle Mâtürîdî düşünce sistemi de tıpkı Eş'ârîler gibi Allah'ın yarattıklarında bir hikmetin ve iyiliğin zorunlu olması anlayışını eleştirir ve karşı çıkarlar.

Aslah kavramı konusunda Eş'ârî ve Mâtürîdî'nin ayrımı ise gayret meselesidir. Mâtürîdî'ye göre Allah'ın iyiyi yahut hikmeti yaratması zorunluluğundan değil lütfundandır. Evrende var olan mükemmel nizama uygun olması ve her şeyi yerli yerine koymak maksadı ile Allah iyiliği yaratmıştır. Eş'ârîlere göre ise Allah'ın iyiliği yaratması, yaratılan fiilin amacına uygun hale gelmesi ile ilgilidir. Eş'ârîlerdeki gaye ise Allah'ın ilahi makamındaki uluhiyetini korumaktır.¹⁸⁸

İshâk bin Hasan et-Tokâdî *Nazmu'l-Le'âlî* adlı eserinde Allah'ın yarattıkları konusundan şöyle söz etmektedir;

Abes halk eylemez Kayyum-u Âlim

Hâkim-i Kadr-i Muhtar-ı daim.¹⁸⁹ (32)

“Sonsuzluğu bilen Allah faydasız olanı, çirkin olanı yaratmaz. O hâkim ve kudret sahibidir.”

¹⁸⁶ Altıntaş, “Salâh-Aslâh Meselesi”, 445.

¹⁸⁷ Altıntaş, “Salâh-Aslâh Meselesi”, 445-446.

¹⁸⁸ Erol, *İslami İlimlerde Maslahat*, 237-238.

¹⁸⁹ Zencânî et-Tokadi, *Nazmü'l-Le'âlî*, 42 KON 34159/2, 2a.; Özfirat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 95.

İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin ifadelerine baktığımızda, Allah'ın faydasız olanı yaratmayacağı konusunda bazı âlimlerle aynı görüşe sahip olduğu görülmektedir. Ancak bu, Allah'ın faydalı olanı yaratmasının zorunlu olduğunu iddia ettiği anlamına gelmez. Dolayısıyla, İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin salah konusunda Mu'tezile görüşünü benimsediğini söylemek mümkün değildir.

Diğer bir yandan, Eş'arî ve Mâtürîdî düşünce sistemlerini benimsediği tam olarak söylenemez. Birçok konuda genellikle Mâtürîdî düşünce sistemine yakın fikirler beyan etse de İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin salah konusundaki düşünceleri için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin ifadelerinde, Allah'ın faydalı olanı yaratmasının nedeninin hikmetinden olduğu vurgulanmaktadır. Dolayısıyla, İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin Allah'ın faydalı olanı yaratma fiillerinde hikmeti temel aldığıdır. Allah'ın yaratma eylemlerinde salah olanı seçmesi, hikmetine yaraşır hareket ettiğini göstermektedir. Fakat salahı yaratmış olması, onu yaratmasını zorunlu hale getirmez. Allah salahı yaratmak zorunda değildir. Bu duruma bakıldığında İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin, Eş'arî veya Mâtürîdî düşünce sistemlerinin görüşlerini geliştirdiğini söylemek mümkündür.

Sonuç olarak, İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin düşünceleri, Allah'ın yaratma fiillerinde hikmet ve fayda ilişkisini önemseyen, ancak bu konuda herhangi bir mezhebin kesin çizgilerine tam anlamıyla uymayan bir perspektif sunduğunu göstermektedir. Bu bakış açısı da araştırmacılar için onun görüşlerinin daha geniş bir kapsamda değerlendirilmesi gerektiğine işaret etmektedir.

2.2.3.3. Haram Rızık

Rızık kelime manası olarak “yenilen şey, yağmur, faydalanılacak şeyler, giyecek” anlamına gelir.¹⁹⁰ Kavram olarak ise Allah'ın kulları için verdiği yeme, içme, giyinme gibi faydalandıkları her şeydir. Kelam literatüründe rızıkla alakalı birçok farklı tanım vardır. İslam düşünce sistemlerine göre tanımlar farklılık gösterir. Mu'tezile düşünce sistemine göre haram olan rızık değildir. Ehl-i Sünnet âlimlerine göre ise haram da olsa insanın rızıkının hepsi Allah'tandır. Şia düşünce sistemine göre ise Mu'tezile ve Ehl-i

¹⁹⁰ Şerafettin Gölçük, “Rızık”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 2008), 44/73-74; Muhit Mert, “Klasik Bir Kelam Problemi Olarak Rızık Kavramının Tanımları ve Bu Tanımların İçerdiği Problemler”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2005), 2.

Sünnet arasında bir rızık düşüncesi vardır. Bunun sebebi ise Kur'an-ı Kerim'de rızık kavramının farklı tanımlarının olmasındandır.¹⁹¹

Rızık kavramı Kur'an-ı Kerim'de birçok manada kullanılmaktadır. İnsanların kendisinden faydalanacağı mal, ilim, kudret, amel gibi anlamına gelmektedir. Başka ayette ise yine rızık kavramı “yağmur” anlamında kullanılmaktadır. Rızık gökyüzünde olduğunu ifade eden ayetler sebebiyle bazı müfessirler rızık kavramının yağmur anlamında da kullanıldığını ifade ederler. Yenilen maddeler içinde rızık kavramı kullanılmaktadır. Ashab-ı Kehf kıssasında içlerinden birinin gümüş para karşılığında temiz rızık almak için şehre inmesi bahsi geçtiğinde rızık kavramının yiyecek olduğunu anlamak mümkündür. Bir başka ayette ise rızık kavramı faydalanılacak şey olarak izah edilmiştir.¹⁹² Netice olarak rızık kavramının Kur'an-ı Kerim'de farklı manalarda kullanılması yahut müfessirlerin bu şekilde tefsir yapmaları İslam âlimleri arasında rızık kavramının tanımı hususunu tartışma konusu haline getirmiştir. Bu nedenle rızık konusunda kelam düşünce sistemleri arasında anlam ve tanım farklılıkları mevcuttur. Şia düşünce sistemine göre rızık “faydalanılan şey” olarak tanımlanırken, Mu'tezile düşünce sistemine göre “Yalnızca canlının faydalandığı ve başkasının faydalanamadığı şey” olarak tanımlanır. Bunların yanı sıra Eş'arî düşünce sistemi rızık kavramını “Allah'ın insanlara beslenmeleri ve faydalanmaları için gönderdiği her şey” olarak tanımlanırken, Mâtürîdî düşünce sistemi rızıkı “Gıda, güç, mahlûkatın faydalandığı şey” olarak tanımlamaktadır.¹⁹³

Mu'tezile rızık konusunda sınırlayıcı bir tanım yapmaktadır. Mu'tezile'ye göre haram olan rızık değildir. Rızıkı haram çerçevesinin dışında bırakır. Çünkü Mu'tezile düşünce sistemine göre haram olan kötüdür. Allah ise kötü olanı yaratmaz ve kula nasip etmez. Bu nedenle Allah kula haram rızık vermez anlayışı hâkimdir. Rızık konusunda fayda önceliklidir. Bir şey insana yahut canlıya fayda veriyorsa o halde rızıktır. Fayda vermeyen rızık değildir.¹⁹⁴ Allah haram olanı yasakladığı için kulun haramı kazanmasını da yasaklamıştır. Allah'ın yasaklamış olduğu şeyleri kuluna rızık olarak vermesi de mümkün değildir. Şayet Allah yasakladığını kula rızık olarak verseydi bu adaletine

¹⁹¹ Gölcük, “Rızık”, 44/73-75.

¹⁹² Mert, “Klasik Bir Kelam Problemi Olarak Rızık Kavramının Tanımları ve Bu Tanımların İçerdiği Problemler”, 2-3.

¹⁹³ Ahmet Bağısız, *İmam Mâtürîdî'ye Göre Ecel ve Rızık* (Erzincan: Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 33.

¹⁹⁴ Halil İbrahim Göçer, *İslam Kelam Ekollerinin Rızık ve Fiyat Görüşlerinin Değerlendirilmesi* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 34.

yakışmazdı. Ayrıca bu durum caiz olmazdı. Bu nedenle Mu'tezile düşüncesine göre haram olanı Allah vermez. Çünkü haram olan rızık değildir.¹⁹⁵

İslami emirlerde haram yasaklanmıştır. Bu nedenle harama bulaşan kınanmış ancak haramdan uzaklaşan övülmüştür. Bu düşüncüyü dikkate alan Mu'tezile şayet haram rızık olsaydı rızık veren yerilmeliydi anlayışını benimser. Allah Teâlâ haramı yasaklarken bunu rızık olarak vermez. Rızık olarak verilen haram hem kendisi hem de vereni kınamaya sebeptir. Nitekim her şey rızık bir parçası olsaydı gasp yoluyla bir malı ele geçiren hırsızın eline geçirdikleri de rızık bir parçası olurdu. Ancak hırsızlık yapan kınanmış ve bir cezaya maruz bırakılmıştır. Dolayısıyla canlıların her yediği yahut faydalandığı şeyin rızık olduğundan söz etmek Mu'tezile düşüncesine göre oldukça zordur. Onlar için helal ve iyi olan rızıktır. Haram rızık değildir. Allah kuluna haram olanı rızık olarak vermez.¹⁹⁶

Şia düşünce sisteminin rızık tanımına baktığımızda ise “fayda” kavramının öne çıktığı görülmektedir. Engellenmeden insanın faydalandığı her şey rızıktır. İnsanların engel olmadığı, hayvanların faydalandığı şeyler de hayvanların rızıkıdır. Bu nedenle ağaçtan yaprak yiyen, nehirden su içen hayvan için o yaprak ve su rızıktır. Hayvan içinde insan içinde fayda şartı arayan Şia'ya göre bir canlının faydalanmadığı bir şey hakkında rızık olduğunu söylemek mecazi bir ifade olacağını savunmaktadır. Bir canlının başka bir canla tarafından engel konulmadan faydalandığı her şey kendi rızıkıdır.¹⁹⁷

Şia, Mu'tezile kadar haram konusunda katı bir tanım yapmaz. Haramın rızık olup olmadığı konusunda Allah'ın haram rızık vermediğini savunur. Ancak rızık daima Allah'ın verdiği fakat haram olarak vermediğine iyi ve güzel olarak verdiği inanır. Allah yarattığı her canlıya temiz ve iyi olanı rızık olarak verir. Kul kendine verilen rızık kötü ve haram yapar. Dolayısıyla Allah helalinden tüm rızıkları kula verirken onu haram yapan yine kulun kendisidir. Buradan Şia'nın rızık konusunda bir nevi Mu'tezile düşüncesine yakın bir tanım yaparken bir yandan da Ehl-i Sünnet düşüncesini de destekleyen düşünceye sahiptir.¹⁹⁸ Ehl-i Sünnet gibi her şeyi rızık olan verenin Allah olduğunu ancak Mu'tezile gibi haramı Allah'ın rızık olarak vermeyeceğini savunurlar.

¹⁹⁵ Abdülcebbar, *Mu'tezile'de Din Usûlü*, s.74; Bağısız, *İmam Mâtürîdî'ye Göre Ecel ve Rızık*, 39.

¹⁹⁶ Abdulkadir Çitil, “Ehl-i Sünnet'e Göre Rızık”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/15 (2019), 24.

¹⁹⁷ Muhammed Hüseyin Tabatabai, *el-Mizan fî Tefsiri'l-Kur'an*, çev. Vahdettin İnce (İstanbul: Kevser Yayıncılık, 2021), 3/212.

¹⁹⁸ Göçer, *İslam Kelam Ekollerinin Rızık ve Fiyat Görüşlerinin Değerlendirilmesi*, 37.

Kulun helali harama çeviren bir çabası olduğunu söylerler. Çünkü Şia düşüncesine göre Allah’a çirkin bir işi atfetmek doğru olmaz.¹⁹⁹

Ehl-i Sünnet rızık konusunda Allah’ın vermiş olduğu her şeydir ifadesini kullanır. Haramı dahi rızık olarak veren Allah’tır. Haram da Allah’ın rızıkındandır. Rızık konusunda mülkiyetin varlığını da aramaz. Verilen her şey Allah’tandır ve rızıktır algısı vardır. Mülkiyet kavramından kasıt hayvanlar, bitkiler ve bu benzeri canlıların yedikleri, içtikleri ve Allah tarafından verilen her şeydir. Ancak Allah’ın verdiklerinde hayvanlar ve bitkiler için bir mülkiyet söz konusu değildir. Bu sebeple şayet rızık konusunda bir mülkiyet söz konusu olsaydı hayvanların ve bitkilerin elde ettiklerine rızık demek mümkün değildir. Çünkü hayvanların ve bitkilerin dünyasında mülkiyet mümkün değildir. Bu sebeple Ehl-i Sünnet anlayışına göre rızık konusunda mülkiyet şartı yoktur. Mülkiyet şartı vardır demek hayvan ve bitkilerin istifade ettikleri Allah’ın verdiği rızıktan değildir anlamına geleceği için mülkiyet kavramını reddederler. Çünkü Ehl-i Sünnet’e göre insanlar, hayvanlar ve canlılar için faydalanılan, kullandıkları, yedikleri ve içtikleri her şey Allah’tandır. Rızıkı Allah verir. Verilen her şey Allah’ın rızığıdır.²⁰⁰

Eş’arî düşünce sistemi rızık tanımını yaparken önce Mu’tezile düşüncesini eleştirir. Şayet haram rızık Allah’tan değilse ömrü boyunca haksız yere elde ettiği şeyi haram olarak yiyen ve bununla beslenen bir kimsenin Allah tarafından rızıklandırılmayacağını söylemenin doğru olmadığını savunur. Çünkü şahsın haksız yere elde etmiş olsa dahi yediği, içtiği, giydiği yani faydalandığı ne var ise bedeni ve ruhu bu faydalandıkları sebebiyle gelişmekte ve bu gelişim Allah’ın izzeti ve izni dahilinde gerçekleşmektedir. Allah’ın kudreti sayesinde o kişi gelişim göstermektedir. Bu gelişmeler haram dahi olsa, bu rızıklar Allah’tan değildir denilemez. Eş’arî, Mu’tezile’nin tanımındaki bu noktayı eleştirmektedir. Rızık konusunda bir mülkiyet elde edilmeyeceğini de savunan Eş’arî bebek örneğini vermektedir. Bir bebek annesini emerek süt ile beslenir ve rızıklanır. Ancak burada bir mülkiyet, sahip olma söz konusu değildir. O halde bu bebeği rızıkı değildir demek yanlış olur. Dolayısıyla rızık konusunda Eş’arî’ye göre sahip olma söz konusu değildir.²⁰¹

Mâtürîdî düşünce sistemine göre rızık, organlara güç, kuvvet katan şeydir. Güç ve kuvvet katan rızık vesilesi ile ameller işlenir. O ameller de ise Allah’ın rızası gözetilir.

¹⁹⁹ Tabatabai, *el-Mizan fî Tefsiri’l-Kur’an*, 3/212; Göçer, *İslam Kelam Ekollerinin Rızık ve Fiyat Görüşlerinin Değerlendirilmesi*, 37.

²⁰⁰ Göçer, *İslam Kelam Ekollerinin Rızık ve Fiyat Görüşlerinin Değerlendirilmesi*, 31-32.

²⁰¹ Çitil, “Ehl-i Sünnet’e Göre Rızık”, 26.

Yalnız rızık kavramı bununla sınırlı değildir. Mâtürîdî anlayışa göre din de bir rızıktır. Hidayet, nübüvvet, temiz mal da rızık kavramının içinde yer alır. Mâtürîdî anlayışa göre rızık kavramının çerçevesi oldukça geniştir. Her şeyi rızık penceresinde görebilirler. Rızık bahsinde asıl önemli husus haramın rızık olup olmayışıdır. Mâtürîdî düşünce de tıpkı Eş'arî düşünce gibi Mu'tezile düşünce sisteminde mevcut haram rızık konusunu eleştirir. Mâtürîdî anlayışına göre haram da rızıktır. Herkes ister emeği ile ister emeksiz olsun yediği her şey kendi rızığıdır. Kişi kendi rızık dışındaki rızıkta sahip ve hâkim değildir. Kendisine ait olanın dışında bir şey yiyemez. Başkasının rızıkını bir başka kimse yiyemez, her canlı kendi rızıkına hâkimdir. Bu hâkimiyet içerisinde faydalandığı her şey de kendi rızığıdır. Haram da rızıkının bir parçasıdır. Ancak dünya ve ahirette güzellikler ve iyilikler isteyen kimse için kendine yararlı ve faydalı olan rızık tercih etmesi önemlidir. Rızık veren Allah'tır. Kula düşen verilen rızıktan en hayırlı şekilde faydalanmaktır.²⁰²

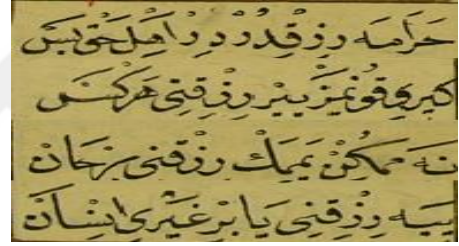
İshâk bin Hasan et-Tokâdî rızık konusuna eserinde şöyle yer verir;

“Harama rızıktır der ehl-i pak pes

Girü koymaz rızıkını yir herkes.

Ne mümkün yiyememek rızıkını bir can

Yiye rızıkını ya bir gayrı insan.²⁰³” (86-87)

Tokâdî, “Ehl-i Sünnet harama rızık der, her insan kendi rızıkını yer. Bir varlığın rızıkını yememesi yahut başka birinin rızıkını yemesi mümkün değildir”, der. Burada Ehl-i Sünnet’in ismini zikretmesi onunla aynı görüşü benimsediği manasına gelmektedir. Ehl-i Sünnet’e göre bir kimsenin kendi rızıkını yememesi ya da başkasının rızıkını yemesi mümkün değildir. Bu görüşü açıkça ifade etmesi ayrıca Ehl-i Sünnet’in ismini anlaması haram rızık mevzuunda Ehl-i Sünnet akâidini takip ettiğini göstermektedir. İshâk bin Hasan et-Tokâdî, eserinde ara sıra mezhepleri anarak kimini eleştirmekte kimi hakkında ise övgüyle sözler sarf etmektedir. Haram rızık konusunda İshâk bin Hasan et-Tokâdî Ehl-i Sünnet’i anmış ve düşüncelerini onaylamıştır. Haramın rızık olduğunu ifade ederken Mutezile düşüncesinin “haram rızık değildir” anlayışını da eleştirmektedir. Böylece Ehl-i Sünnet düşüncesini savunurken Mutezile düşüncesini eleştirmekten geri durmamıştır. Objektif bir tavır ile yaklaşmak yerine taraf bildiren sözler ile haram rızık konusunda

²⁰² Bağısız, *İmam Mâtürîdî’ye Göre Ecel ve Rızık*, 49-50.

²⁰³ Zencânî et-Tokadi, *Nazmü'l-Leâlî*, 42 KON 34159/2, 4a.; Özfirat, *Tokatlı İshâk Efendi’nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le’âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 102.

düşüncelerini beyan etmiştir. Bu bağlamda, İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin haram rızık meselesinde Ehl-i Sünnet düşüncesi dışındaki düşünceleri ötekileştirdiği ve kendisinin aidiyet duyduğu mezhebin savunuculuğunu yaptığını söylemek mümkündür.²⁰⁴

2.2.3.4. Ecel

Sözlük anlamı itibariyle ecel, “tayin edilmiş bir zaman, bir müddet sonu” manasına gelmektedir. Kur'an-ı Kerim'de vefat vakti, borcun ifası için tayin edilmiş son tarih, ömrün sona yaklaştığı an, boşanmış ya da eşi hayatını kaybetmiş hanımın tekrar evlenebilmesi için beklemesi gereken iddet süresi, kâfirlere helak edilmeden önce verilmiş mühlet manasına gelir. Bu bağlamda, ecel kavramı, değişik durumlardaki süreleri ifade etmek için kullanılır. Ecel kavramının kullanımı Kur'an-ı Kerim'de detaylandırılmıştır.²⁰⁵

Kur'an'ı Kerim'in 56 farklı yerinde geçen ecel kavramını ayetlerle 11 farklı söylemle anlatmak mümkündür. Bunlardan bazıları tayin edilmiş ölüm vakti, anne karnındaki süre, boşanma sonrası iddet bekleme süresi, biyolojik ölüm, gezegenlerin, güneşin, dünyanın, ayın devirleri için takdir edilmiş zaman, belirlenmiş kanun, kitap, borcun ifa süresi, sayılı günler, kalan ömür, geçen vakit, normal zaman, kurallar, kaideler ve ömrün süresi gibi birçok farklı söylemlerdir.²⁰⁶

Hadislerde ecel kavramı ise Kur'an'ı Kerim'de geçen manalara ek olarak ekonomik durumlar için söz konusu mühletin dolması yahut mühletin kendisine verilen isim olarak da ifade edilir. Dolayısıyla ecel kavramı hadislerde icârenin olması anlamına da gelmektedir.²⁰⁷

Kur'an-ı Kerim'de ve hadislerde farklı birçok manalarda kullanılan ecel kavramı Kelami düşünce sistemleri arasında da birçok farklı anlama gelmektedir. Kelam düşünce sisteminde gerek Mu'tezile düşünce sistemi gerek Ehl-i Sünnet düşünce sisteminde ecel kavramı farklı tarzlarda ifade edilmiştir.

Ecel kavramı, her mezhebin kendi paradigmasında şekillenmiş bu sebeple bu kavram konusunda her mezhebin kendine ait bir tanımı oluşmuştur. Bu tanımlar Kur'an'ı

²⁰⁴ Bayram, “İshak bin Hasan et-Tokâdî'nin Akaid Manzûmesindeki Mâtürîdî Kimliği ve Diğer Mezheplere Bakışı”, 1/294.

²⁰⁵ Cihat Tunç, “Ecel” (İstanbul, 1994), 10/380-382.

²⁰⁶ Mehmet Yıldırım, *Kelam İlminde Rızık ve Ecel* (Van: Yüzüncüyıl Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 60-61.

²⁰⁷ Yıldırım, *Kelam İlminde Rızık ve Ecel*, 71.

Kerim ve sünnet ışığında oluşmuştur. Kimisi ilahi irade ve ilim ekseninde bir tanım yaparken kimisi ise insan eylemleri üzerinden tanım yapmayı seçmiştir.²⁰⁸

Mu'tezile düşünce sisteminde ecel anlayışı kader konusuyla birlikte düşünce sistemine girmiştir. Kader anlayışına göre şekillenen ecel kavramı Mu'tezile içerisinde farklı grupların olmasından dolayı farklılıklar içermektedir. Çünkü Mu'tezile düşünce sistemine göre kader anlayışı çeşitlidir. Bu çeşitlilik ecel kavramına da yansımıştır. Bu sebeple ecel anlayışı birçok sebebe dayanır. Ecel kavramı konusunda farklı görüşlere sahip olan Mu'tezile'ye göre bir insanın hayatının son evresi, hayatının bitişi, öleceği vakit, hayatının son bulduğu belirlenmiş zaman için ecel kavramı kullanılır. Bu bağlamda, Allah'ın her kulu için biçmiş olduğu ömür hayat çizgisi insanın ecelidir. Dolayısıyla bir kimse hayatının son evresine geldiğinde vefat ederse bu kişi için eceli ile ölmüş denir. Ancak Mu'tezile, kader konusunda farklı görüşlere sahip olduğu, ecel kavramında da birçok farklı görüşü içinde barındırır. Bu sebeple hayatının son evresinde vefat etmiş kişiye eceli ile ölmüş denilebilmesi için vefatının herhangi bir sebebe dayanmaması gerekir. Şayet bir kimse cinayete kurban gitmiş ise bir katilin maktulü olduğunda Mu'tezile düşünce sistemine göre o kişi eceli ile ölmemiştir. Çünkü katil maktulün kalan hayatını gasp etmiştir. Bu inanç sistemine göre katil kişiyi öldürmeseydi Allah'ın ona vakfetmiş olduğu süreye kadar o kimse yaşayacaktı. Katil maktulün ecelinden kesmiş ve kısmış olduğundan ölen kişi için eceli ile ölmüş değildir. Yani Mu'tezile düşünce sistemine göre şayet maktul olan kimse öldürülmeseydi Allah'ın ona bağışlamış olduğu ömrü sonuna kadar yaşayacaktı. Onlar, katledilen insanın kısılan ömrünün ahirette verileceğine inanmaktadırlar.²⁰⁹

Mu'tezile inanç sisteminde katledilen kimsenin eceli ile ölmediğini kanıtlamak için iki delil ortaya koyar. Bu delillerden birincisi; şayet katledilen kimse eceli ile ölmüş olsa idi o halde katil olan şahsa bir azap uygulanması adil olmazdı.²¹⁰ Çünkü azap cezadan kaynaklıdır. Bu sebeple bir kişinin ceza alabilmesi için Allah'ın emrine aykırı davranmış ve bir kişinin ömrünü gasp etmiş olması gerekmektedir. Yani eceli gelmeden bir kimseyi öldürdüğü için katile azap gelecektir. Bu azabın sebebi başkasının ömrünü kısalttığından dolayıdır. İkinci delil ise nakli olarak bizlere ulaşan rivayetlerde itaatlerin kişinin ömrünü

²⁰⁸ Eyüp Gür, "Osmanlı Kelâmcısı Kemâlpâşazâde'nin İkili Ecel Anlayışı", *Uluslararası Dorlion Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi (DASAD)* 2/1 (ts.), 104.

²⁰⁹ Yıldırım, *Kelam İlminde Rızık ve Ecel*, 73-74.

²¹⁰ Namık Kemal Okumuş, *Kelam'da Ecel Problemi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2000), 15.

uzattığı söylenmektedir. Mu'tezile'ye göre nasıl ki itaat bir şahsın ömrünü uzatıyorsa o halde bu ömür kısalabilir. Bir kimse katlediliyorsa o halde ömrünün kısalmış olması da olağandır. Bu da Mu'tezilenin katledilen şahsın eceli ile ölmediğine sunduğu kanıtlardandır.²¹¹

Ehl-i Sünnet âlimlerine göre ecel Allah'ın kişinin ömrünün sonunu tayin ettiği vakittir. Selefi, Eş'arî ve Mâtürîdî düşünce sisteminde yine ecel kavramı için ömrün tayin edilmiş son vakti için kullanılmaktadır. Ehl-i Sünnete göre öldürülen bir kimse kendi eceliyle ölmüştür. Onu öldüren bir katilin varlığı onu maktul yapmıştır. Nihayetinde ölüm, ölen kişi ile alakadır. Ölüm sebebinin ölen üzerinde herhangi bir etkisi yoktur. Öldüren kişi katil olmuştur ve katlinin cezasını çekecektir. Ancak öldürülen kişi hakkında herhangi bir ömür kısaltmış olması mümkün değildir. Ehl-i Sünnet, Mu'tezile düşünce sistemindeki öldürülen kimsenin eceli ile ölmemesinden mütevellit ömrünün kısaldığını, katilin ömründen çaldığı görüşünü reddeder. Çünkü ölüm ilahi bir sünnettir. Bu sebeple öldürülen kişinin ne sebeple öldüğü mühim değildir. Her ne sebeple ölürse ölsün kişi eceli ile ölmüştür. Her kulun kendine has bir eceli olduğunu ve bu ecel geldiği vakit kimsenin onu erteleyemeyeceğini ifade etmişlerdir. Öyle ki kişi eceli gelmeden de ecelini öne çekemez. Bu hususu kanıtlamak için Ehl-i Sünnet âlimleri Kur'an'ı Kerim'den bir ayeti delil olarak sunarlar. Hak Teâlâ Yunus Suresinde “*Her kavmin bir eceli vardır. O ecel geldiği vakit onu öne de çekemezler geri de bırakamazlar*”²¹² buyurmaktadır. Ehl-i Sünnete göre bu ayeti kerim-e kişinin ecelinin tek olduğunun ve ecelin yahut ömrün uzayıp kısalmayacağını kanıtlar.²¹³

Mâtürîdî düşünce sistemi de Mu'tezile'nin ecel konusundaki düşüncesinin aksini söylemektedir. Mu'tezile'ye göre mevcut olan iki eceli Mâtürîdî düşünce kabul etmez. Çünkü Mâtürîdî âlimler ecelin tek olduğuna inanmaktadır. Ecel kavramı Allah'ın kudreti ve ilmini kapsadığı için iki ecel vardır demenin Allah'ın kudretini daraltacağı endişesinden Mâtürîdî âlimler tarafından kabul görmemiştir. Şayet Mu'tezile düşünce sisteminin iddiası gibi katledilen kişi ölmeseydi yaşayacaktı demek Allah'ın kişinin ömrü hakkındaki bilgisine de zeval getirecektir. Bunu ifade etmek Allah'ın kişinin ömrünün sonuna müdahalesinin olmadığını yahut sonunu bilmediği anlamına geleceği için Mâtürîdî âlimler tarafından bu düşünce reddedilmiştir. Çünkü Mâtürîdî düşünce

²¹¹ Yıldırım, *Kelam İlminde Rızık ve Ecel*, 76-77.

²¹² Yunus Suresi 10/49.

²¹³ Yıldırım, *Kelam İlminde Rızık ve Ecel*, 78.

sistemine göre Allah kişinin ecelinin ne zaman geleceğini ve ölüm vaktinin ne zaman vuku bulacağını bilmektedir ve ezelden onu tayin etmiştir. Kişinin eceli geldiğinde onu ölümden kurtaracak hiçbir şey yoktur. Eceli gelmeyen ise hiçbir şey öldüremez ve katledemez. Katledilmiş kimsenin ölmesinin sebebi ise ecelinin gelmiş olmasıdır. Mâtürîdî âlimlerinin öldürülen kimsenin eceli ile öldüğü konusundaki görüşü budur.²¹⁴

Eş'arî ekolü ise tıpkı Mâtürîdî âlimlerin düşüncesine paralel düşünce ile Mu'tezile'nin ecel kavramı hususunda bir tartışmaya girmiştir. Eş'arî düşünce sisteminde de ecel tektir. Kişi ölmüş ise eceli ile ölmüştür. İki ecel vardır demek Allah'ın kudretine sınırlama getirmek demektir. Katil katlettiği için zulüm üzerine katil olmuştur. Maktul ise eceliyle maktul olmuştur. Ölmesinin sebebi katilin öldürmesi değil ecel vaktinin gelmesi ve ömrü için tayin edilen vaktin son bulmuş olmasıdır. Çünkü katil, maktulün ömründen kısaltamaz.²¹⁵

Şia düşünce sistemine göre ecel kavramı Ehl-i Sünnet'in ecel kavramı ile aynı manaya gelmektedir. Kader ve kaza anlayışı Ehl-i Sünnet'in anlayışına benzese dahi ondan farklı bir yönü vardır. Şia'nın ecel düşüncesini Ehl-i Sünnet'in ecel düşüncesinden ayıran en önemli özellik beda kavramıdır. Şia'nın beda düşüncesi ecel kavramı konusundaki farkı ortaya koymaktadır. Şia'ya göre ecel iki tanedir. Katledilen bir kişinin ölmesinin ecel ile olması konusunda iki farklı görüş ortaya koyar. Bu sebeple ecel kavramında tam bir netlik yoktur. Çünkü onlara göre ecel kavramını açıklamak beda kavramını açıklamaktan geçer. Onlara göre Allah'ın olacağını vadettiği bir mesele hakkında hükmünü değiştirmesi mümkündür. Yani Allah vaadinden dönebilir. Allah'ın vaadinden vazgeçmiş olması kaderi değiştireceği için ecel kavramında da birçok değişikliğe sebep olacaktır. Bu nedenle ecelin varlığı konusunda iki farklı tanımdan söz ederler. Onlara göre ecel değişebilir. Kul kendi imkânları ile ecelini değiştirebilmektedir. Neticede Allah'ın eceli takdiri, bedasından geçmektedir. Şia düşünce sistemi beda üzerine inşa edilmiş bir ecel tanımı sunmaktadır.²¹⁶

İshâk bin Hasan et-Tokâdî söz konusu eserinde eceli şöyle ifade etmektedir;

²¹⁴ Bağsız, *İmam Mâtürîdî'ye Göre Ecel ve Rızık*, 106-107.

²¹⁵ Okumuş, *Kelam'da Ecel Problemi*, 23-24.

²¹⁶ Hasan Onat, *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği* (Endülüs, 2022), 146; Yıldırım, *Kelam İlminde Rızık ve Ecel*, 84-85.

“Ecel birdir, ecelsiz kimse olmaz.

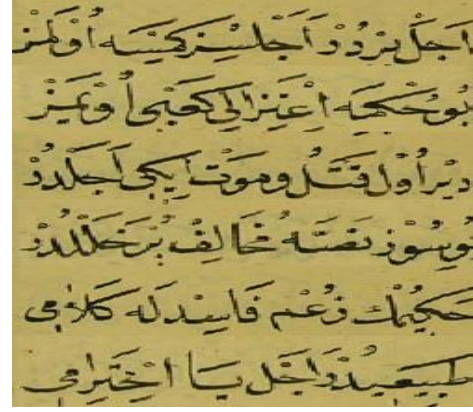
Bu hükme itizal’i kabi uymaz.

Der ol ki katl-ü mevt iki eceldir.

Bu söz nassa muhalif pür haleldir.

Hâkimin zum-ı fasidle kalamı

Tabidur ecel ya ihtiramı.”²¹⁷ (83-85)

Müellifimiz bu beyitte ecelin tek olduğunu ve herkesin bir ecelinin olduğunu, ecel ikidir demenin Kur'an-ı Kerim'e aykırı olacağını, Hak Teâlâ'nın açık ve kesin delil ile ecel kavramını açıkladığını ve her canlının mutlaka tek ölümü olduğunu ifade etmiştir.

İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin ecel kavramı konusundaki ifadelerine baktığımızda Mu'tezile'yi hedef aldığını görmek mümkündür. Mu'tezile düşünce sistemindeki ecel kavramını eleştirirken doğru olmadığını ve nassa aykırı olduğunu dile getirmektedir. Buradan Mu'tezile düşünce sistemini ötekileştirdiğini söylemek mümkündür. Çünkü onu reddeden bir açıklaması mevcuttur. Allah'ın ilminde ecelin bir olduğunu ve tek bir zaman diliminde vuku bulduğunu ifade etmektedir. Mu'tezile'nin kişinin katledildiğinde ecelindeki değişikliğin mümkün olmadığını, Allah'ın ezelden tayin ettiği vakitte ecelinin geldiğini ifade etmektedir. Ona göre katledilen kimsenin ecelinin zamanı konusunda herhangi bir değişiklik söz konusu değildir.²¹⁸ Buradan anlaşılacağı üzere İshâk bin Hasan et-Tokâdî ecel kavramı konusunda da Mu'tezile ve diğer düşünce sistemlerine eleştirel yaklaşmış, Ehl-i Sünnet şemsiyesi altında ecel konusunda fikirlerini beyan etmiştir. Bu sebepten ötürü bu konuda da İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin objektif davranmadığını ve bir tarafa ait düşünceyi benimsediğini söylemek mümkündür.

2.2.4. İMAN

2.2.4.1. İman-Amel İlişkisi ve Büyük Günah İşleyenlerin Durumu Meselesi

Sözlük anlamı olarak "korkusuz olma, emniyet içinde olma" manasında kullanılan emin kavramının kökünden türetilen “îmân” itimat etmek, güven hissiyle onaylamak, inançla kabul etmek” anlamına gelmektedir. "Pekiştirmek, sağlamlaştırmak, teyit etmek, kararlılıkla inanmak" anlamındaki akaid kökünden türetilen i'tikâd da "inanmak"

²¹⁷ Zencânî et-Tokadi, *Nazmü'l-Leâli*, 42 KON 34159/2; Özfiat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'âli ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 102.

²¹⁸ Bayram, “İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin Akaid Manzûmesindeki Mâtürîdî Kimliği ve Diğer Mezheplere Bakışı”, 1/294.

karşılığında kullanılır. Terim manası olarak ise iman “Hak Teâlâ’dan aldığı dini yine Allah adına tebliğ ettiği hususlarda peygamberlere inanmak ve onu tasdik etmek” olarak tanımlanır.²¹⁹ Amel ise sözlükte “bir canlının gerçekleştirdiği, iş, eylem, gaye içeren davranış” anlamına gelmektedir. Terim anlamı olarak ise “Allah’ın emir ve yasaklarına konu olan neticesinde ceza yahut mükafata tabi olan davranışlar” olarak ifade edilir.²²⁰ Bu iki kavram İslam düşüncesi sistemlerinin oluşmasında etkili temel konulardır. İslam tarihinin başından günümüze kadar söz konusu mesele tartışma olmuş ve farklı fikirler ortaya konulmuştur. İman-amel ilişkisi hususunda ifade edilen birçok farklı fikir İslam’ın itikadî düşünce sisteminde fırkaların fikir ayrılıkları ekseninde oluşmasına sebebiyet vermiştir. Tıpkı diğer tartışma konuları gibi iman-amel meselesi de fırkalar arasında farklı yorumlanmıştır.

İman-amel ilişkisi konusunda Harici düşünce sistemi kendi rükûnlarını ortaya koymuştur. Onlara göre iman tasdik, ikrar, marifet ve amelden oluşmaktadır. İmanı tasdikleyen bir kalp, ikrar eden bir dil, amel eden ve bilen bir vücut tam olarak iman etmiştir. Hariciler için imanı tanımlamak kimin iman ettiğini bulmaktan çok kâfiri aramaya yöneliktir. Harici düşüncesinde mü’min olandan ziyade kimler kâfirdir tanımı yapılmaktadır. Şayet söz konusu rükûnlardan bir tanesi imanda eksikse kişi kâfir sayılmaktadır. Ancak amellerin durumuna göre kişiye yalnızca kâfir denilmez. Onlara göre amel mahiyeti değiştikçe kişinin durumu da değişmektedir. Kişi ameline göre münafık, müşrik yahut kâfir olmaktadır. Ancak büyük günah işleyen kimse için kâfir denilmiş bu kişinin katledilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Bunun için şeytanın durumu örnek verilirken, şeytanın Allah’ı tanıdığını, bildiğini, iman ettiğini ancak büyük günaha düşerek kâfir olduğunu bu sebeple Allah’ın huzurundan kovulduğunu ifade ederler.²²¹

Mürcie, Haricilerin düşüncesinin sert olduğunu ifade ederek, olayı daha makul bir şekilde izah etmeye çalışmıştır. Mürcie düşünce sistemine göre iman kalp ile tasdik ve dilin ikrarıdır. Ameli imanın bir parçası olarak görmeyen Mürcie’ye göre büyük günah işleyen kişi kâfir değildir. Onlar haricilerin bu görüşünü eleştirirler. Büyük günah işleyen kimseyi kâfir olmakla itham etmek yerine durumunun Allah’a kaldığını ifade ederler. Ümmet arasında fırak meydana geleceği için müminleri bir çatı altında toplayabilmek adına Mürcie bu görüşü savunmuş ve büyük günah işleyenin kâfir olması hususunda

²¹⁹ Mustafa Sinanoğlu, “İman”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 2000), 22/212.

²²⁰ Süleyman Uludağ, “Amel”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1991, 3/13-16.

²²¹ Fethi Demir, *Eş’arilikte İman-Amel İlişkisi* (Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Doktora Tezi, 2021), 31-32.

Harici düşünceye karşı tepkisel bir tavır sergilemiştir. Onlara göre büyük günah işleyen kimse hala imanın şemsiyesi altında yer almaktadır. Kişi günahkâr olur. Mürcie'ye göre fasık olmak kâfir olmayı gerektirmez. Bu sebeple büyük günah işleyen kimse imanını korumakla birlikte günahkâr olmuştur ve işi Allah'a bırakılmıştır. Allah dilediğince hükmeder.²²²

Mu'tezilî düşünce sistemine göre ise iman-amel ilişkisi ne Mürcie gibi belirsiz ne de Harici düşüncesi gibi sert ve nettir. Mu'tezile düşüncesine göre iman kalbin bilmesi ve tasdik etmesi, dilin ikrar etmesidir. Ameli imandan bir cüz olarak görme konusun Mu'tezile âlimleri amelsiz müminin dinden çıktığını ancak tam anlamıyla bir kâfir olmadıklarını ifade etmektedirler. Bu sebeple büyük günah işleyen kişinin durumu ne Allah'a kalmıştır ne de Harici düşüncesindeki gibi kâfirdir. Büyük günah işleyen kimse İman ile küfür arasındadır. Buna "El menzile beynel menzileteyn" denilmektedir ki bu da Mu'tezile düşüncesinin temel 5 esasını oluşturmaktadır. İman ve küfür arasında kalmış bir kimseye kâfir demek mümkün değildir. Bu sebeple Hariciler kadar net bir tavır sergilememiştir. Ancak Mürcie düşüncesinin yanında da yer almamıştır. İki farklı düşüncenin arasında bir ifade ile kendi düşünce sisteminin 5 temel esasından birini ortaya koymuştur.²²³

Eş'arî düşünce sistemine göre ise iman dilin ikrarıdır. Amel iman için önemli olsa da imanın bir parçası sayılmaz. İman ve amel ikilisi her ne kadar birbirini tamamlayan kavramlar olsa da amelin eksikliği kişiyi imansızlığa sevk etmez. İman ikrar ve tasdikten geçmektedir. Dil ikrar eder ancak kalp tasdik etmezse o kişiye mümin denilmez. Zira tasdik ile ikrar bütünlük içermesi gerekmektedir. Bu sebeple kalbin tasdiki olmadan ikrar münafıklıktır. Kalbinde tasdik olduğunda dilin ikrar etmesiyle mümin olunur. Eş'arîlere göre imanın tanımında amele yer yoktur. Şöyle ki amel iman için önemlidir fakat amelsiz olmak imansızlığı gerektirmez. Tasdiki bulunan bir kalbin amelsiz olması onun imansız olduğu anlamına gelmemektedir. Bu sebeple Eş'arî düşünce sistemi ameli imanın bir parçası olarak görmemektedir. Ameli olmayan yahut ameli terk eden bir kimse için kâfir demek mümkün değildir. O kişi ancak günahkârdır. Bu kişinin durumu Allah'ın dilemesine kalmıştır. Hak Teâlâ dilerse onu affeder, dilerse affetmez. Kişi öldüğü zaman günahı affedilmezse cehennemde azaba uğrayarak cezasını çeker. Cezası bittiğinde ise cennete gider. Bu nedenle kâfir bir kimse cennete gidemeyeceğinden Eş'arî âlimler

²²² Demir, *Eş'arîlikte İman-Amel İlişkisi*, 33.

²²³ Demir, *Eş'arîlikte İman-Amel İlişkisi*, 33-34.

günahkâr kişiyi kâfir olarak sıfatlandırmamaktadır. Amel, iman için önemli bir ayrıntı olsa da onun bir parçası değildir. Bu nedenle, büyük günah işleyen kimseyi Haricilerin, Mürcîlerin veya Mu'tezililerin ifadeleriyle tanımlamaz. Büyük günah işleyen kimse günahkârdır ve cehennemde azabını çektikten sonra cennete dönecektir. Büyük günah ile iman, bir kişide bir arada bulunabilir. Eş'arî düşünce sisteminin iman-amel ilişkisi hakkındaki ifadeleri bunlardır.²²⁴

Mâtürîdî düşünce sistemine göre ise iman emniyetten geçmektedir. İman, birinin sözünün hakikatini tam bir güven duygusu ve emniyet içerisinde onaylamaktır. İman kalbin emniyet bir şekilde tasdik etmesidir. Tasdikte emniyet olmak için kesin delile ihtiyaç vardır. Mâtürîdî düşüncesinde iman körü körüne bir kabul değil, araştırma neticesinde kalbin tasdik etmesidir. Mâtürîdî'ye göre bilmek imanın parçası değildir. Çünkü imanın zıddı küfür, bilmenin zıddı ise cehalettir. Şayet marifetin imandan olduğu söylenirse o halde cehalet küfrü beraberinde getirmektedir. Bilgisiz kimse kâfir olur. Her âlim ise mü'min olması gerekmektedir. Bu sebeple marifet imandan bir cüz değildir.²²⁵ Ancak Mâtürîdî düşüncesine göre amel de imanın bir parçası değildir. İman kalbe ait bir eylemdir. Bu sebeple Mâtürîdî düşüncesi ameli imanın bir parçası görmemektedir. Bu sebeple günah işleyen kimsenin küfüründen söz etmek mümkün değildir. Mâtürîdî düşünce sistemine göre ister büyük ister küçük günah işlemiş olsun, kişi günah işlediği için imanını kaybetmez. Çünkü gerek ayetlerde gerekse Hz. Peygamber'in hadis-i şeriflerinde günahkâr kimselerden söz edilirken mü'min olarak nitelendirilmektedir. Bu örnekler ışığında Mâtürîdî âlimler günah işleyen kimsenin mü'min olduğunu ifade etmişlerdir. Şayet bir kimse işlediği günahı hafife alır, helal sayar ise imanını yitirmiş olur. Ancak gaflet ile yanılgı ile yahut nefsinden sebep günah işleyen kimsenin kalbinde tasdik bulunduğu için imanını kaybettiğini söylemek mümkün değildir. Büyük yahut küçük günah işleyen kimse imanını yanında taşımanın yanı sıra emre itaatsizlik ettiği için asidir. Bu sebeple fasıktır ancak kâfir değildir. Allah dilerse affeder, dilemezse günahının cezasını cehennemde çektikten sonra azabının bitiminde cennetine koyar. Büyük günah işleyen kimse ebedi cehennemde kalmaz çünkü kalbinde imanına dair bir tasdik mevcuttur. Tasdik olan kalpte tövbe şansı vardır. Şayet kişi tövbe ederse ve tövbesi kabul

²²⁴ Mustafa Yalçınkaya, *Mâtürîdî'de İman-Amel İlişkisi* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Doktora Tezi, 2014), 68-69.

²²⁵ Yalçınkaya, *Mâtürîdî'de İman-Amel İlişkisi*, 76.

edilirse günahın cezasını çekmez. Ancak ister tövbe etsin ister tövbe etmesin büyük günah işleyen kimse her daim mü'mindir.²²⁶

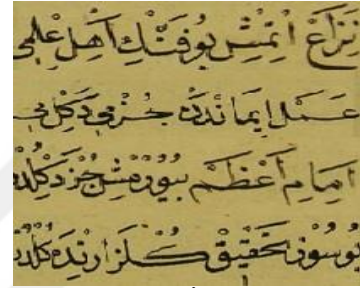
İtikadî düşünce sistemlerinde iman-amel ilişkisi bu şekilde izah edilmiş kimisi ameli imandan bir cüz olarak görmüş kimisi ise amelin her ne kadar gerekli de olsa imanın bir cüz'i olmadığını izah etmiştir. Bu konu hakkındaki izahlar büyük günah işleyen kimsenin durumu hakkında da bilgi vermektedir. Bu sebeple nasıl ki iman-amel ilişkisi hakkında fikir ayrılığı var ise büyük günah işleyen kişinin durumu hakkında da fikir ayrılıkları mevcuttur. Bu konuda İshâk bin Hasan et-Tokâdî söz konusu eserinde;

Niza etmiş bu fennin ehl-i ilmi

Amel imandan cüz mi değil mi

İmam-ı A'zam buyurmuş cüz değildir

Bu söz tahkik gülizarında güldür.²²⁷ (145-146)

“İlim ehli amel imandan bir cüz müdür diye tartışmıştır. Ancak İmam-ı Azam amel imandan bir cüz değildir buyurmuştur. Bu sözü gül bahçesinde bir gül gibidir.” diyerek İmam-ı Azam Ebû Hanife’nin görüşüne olan sempatisini dile getirmiştir.

İman konusunda İmam’ı Azam’ın görüşüne övgüyle yer vermesi İshâk bin Hasan et-Tokâdî’nin iman-amel ilişkisi konusunda Ebû Hanifenin görüşlerini benimsediğini göstermektedir. Çünkü İmam’ı Azam’a göre amel imandan bir cüz değildir. Onun sözlerine eserinde yer verirken ayrıca o sözlerin gül bahçesinde bir gül olduğunu ifade eder. Buradan anlaşılmaktadır ki İshâk bin Hasan Et-Tokâdî İmam-ı Azam’ın düşüncelerini benimsediği kadar onun düşüncelerinin de büyük bir savunucusudur. İmam-ı Azam’a göre günah kişinin imanına zarar vermemektedir. Günah işleyen kimse cehenneme gitmeyecektir denilmez ancak kâfir olduğu da söylenmez o ancak fasıktır.²²⁸

Büyük günah meselesinde ise İshâk bin Hasan Et-Tokâdî;

²²⁶ Yalçinkaya, *Mâtürîdî’de İman-Amel İlişkisi*, 113-116.

²²⁷ Zencân-î et-Tokadî, *Nazmü’l-Leâlî*, 42 KON 34159/2, 7b.; Özfırat, *Tokatlı İshâk Efendi’nin Nazmu’l-Ulûm, Nazmu’l-Le’âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 110.

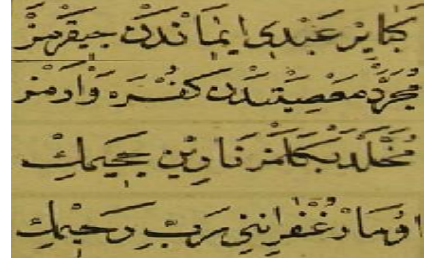
²²⁸ Öz, *İmam-ı A’zam’ın Beş Eseri*, 55.

Kebair abdi imandan çıkarmaz.

Mücerred ma'siyetten küfre varmaz.

Muhalled beklemez narın cahimun,

Umar ğufranını Rabb-i Rahimun.²²⁹ (121-122)

“Büyük günah imandan çıkarmaz, günah kâfir yapmaz. Kul günahı için ateşini beklemez. Affedici Rabbinden affedilmeyi diler” ifadelerini kullanarak büyük günah işleyen kimsenin kâfir olmayacağını ifade etmiştir. Bu görüşünden anlaşılır ki büyük günah meselesinde Harici, Mürcie ve Mu'tezile ile aynı görüşü benimsememektedir. Ehl-i Sünnet âlimlerinin beyanlarında olduğu gibi büyük günah işleyen kimsenin kâfir olmadığı görüşündedir. İman-amel meselesinde Ebû Hanife'nin görüşünü zikretmiş olsa da büyük günah meselesinde ismen zikretmemiştir. Ancak Ebû Hanife'nin “büyük günah işleyen kimse kalbinde iman barındırdığı için kâfir değil, mü'mindir.”²³⁰ görüşünü ifade ederek İmam-ı Azam ile aynı çerçeveden baktığını gözler önüne sermiştir. İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin bu açıklamaları Harici ve Mu'tezile düşüncesindeki görüşlere karşı bir reddiyedir demek yanlış olmaz. Böylece onların görüşlerini benimsememenin yanı sıra eleştirel bir bakış ile yaklaştığını söylemekte mümkündür.²³¹

2.2.4.2. İmanda İstisna

“Seny” kelimesinden türeyen “istisna” kavramı sözlük anlamı itibariyle bir şeyi fiziksel katlamak yahut bükme anlamına gelmekle birlikte soyut bir kavram olarak ise bir şeyi özünden ayırmak, uzaklaştırmak” demektir. Terim anlamı olarak ise verilmiş hükmün bir unsurunun hariç tutulması, hükmün genelinin dışında tutulan bir özel durumu demektir.²³²

Kelam düşünce sistemlerinin içerisinde ise “istisna” kavramı iman ile alakalıdır. Kişinin “inşallah mü'minin” demesine kelam disiplini istisna denilmektedir. Bir işe inşallah demek onu Allah'ın dilemesine bırakmak demektir. Bir kimse bir şey için inşallah dediğinde “işimi Allah'ın dilemesine bıraktım”²³³ demiş olmaktadır. Bu sebeple kişinin imanı içinde “inşallah mü'minin” demesi iman konusunu Allah'ın dilemesine bıraktığı

²²⁹ Zencân-î et-Tokadi, *Nazmü'l-Leâlî*, 42 KON 34159/2, 6b.; Özfiat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 107.

²³⁰ Öz, *İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri*, 55.

²³¹ Bayram, “İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin Akaid Manzûmesindeki Mâtürîdî Kimliği ve Diğer Mezheplere Bakışı”, 1/295.

²³² İsmail Durmuş, “İstisna”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 2001), 23/388-390.

²³³ Durmuş, “İstisna”, 23/388-390.

için imanda istisna yapmış olmaktadır. Bu da kelâmi düşünce sisteminde farklı yorumların meydana çıkmasına sebep olmuştur. Tıpkı diğer konular gibi kelâmın tartışma konuları arasında “imanda istisna” konusu da yerini almıştır. Âlimler söz konusu meseleyle alakalı istisnânın imanda şüphe oluşturup oluşturmadığı hususuna odaklanmışlardır. Şüphenin imanın getirisine ve sürekliliğine etkisi mevzusunda tartışmışlardır. Bu tartışma neticesinde birkaç fikir ayrılığı yaşanmış ve itikadî mezhepler arasındaki farklılıklar meydana gelmiştir.²³⁴

İman’ı ifade ederken istisnaya düşmek yahut düşmemek konusunda âlimlerin farklı görüşleri mevcuttur. Kimi âlim “ben hakikaten Müslümanım” demenin yanlış olduğunu savunurken kimi âlim ise “inşallah Müslümanım” ifadesinin kusurlu olduğunu dile getirmiştir. Mürcie düşünce sistemi kişinin “ben Mü’minim” demesine karşı çıkmaktadır. Onlara göre bu kadar kesinlik içeren bir ifadeyi kullanmak yanlıştır. Onlar kişinin “inşallah mü’minim” demesinin daha doğru olduğunu ileri sürmektedir. Yine Eş’arî düşünce sistemi imanın kemâl oluşundan söz ederek imanda istisna kullanmanın mümkün olabileceğini dile getirmişlerdir. Kişinin “inşallah Müslümanım” demesinin hata olmadığını ve kişinin imanını sıkıntıya sokmadığını izah etmişlerdir. Onlara göre imanda istisna mümkündür. Onlar, imanın nasıl tanımlandığından ziyade, kişinin ömrünün sonuna gelindiğinde imanlı olup olmadığıyla ilgilenmişlerdir. Bu nedenle, kişinin imanını nasıl ifade ettiğinden çok, son nefesini imanlı vermesini esas almışlardır.²³⁵

Harici ve Mu'tezile düşünce sistemine göre, kişinin imanı hakkında "inşallah" ifadesini kullanması gereklidir. Çünkü onlara göre kişi bilmeden dini görevini ifa edebilirken bilmeden de dinini terk edebilir. Bu sebeple imanını açıklayan kimsenin “inşallah Mü’minim” diyerek Allah’ın isteğine imanını bırakması makuldür. İmanın istisnasız olmayacağını dile getirmişlerdir. Çünkü tam itaat eden bir kimseyi bulmanın ve bu kimsenin varlığından söz etmenin mümkün olmadığını dile getirmektedir. Kişi müminim demesine rağmen dini vecibelerini tam anlamıyla yerine getirmemesi, itaat üzerine yaşayamaması gibi sebeplerin kişinin imanına kesinlik katmayacağı için kişinin imanı hususunda kesin ifadeler kullanmasının doğru olmadığını dile getirmişlerdir. Kişi tam itaatle Müslüman olmadığı için iman tanımını yaparken “inşallah Mü’minim” demesinin yaşamına daha uygun bir söylem olduğunu dile getirmişlerdir.²³⁶

²³⁴ Faruk Kartal, *İmanda İstisna* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 72-74.

²³⁵ Zübeyr Bulut, “Kelâm’da ‘İman’da İstisna’ Tartışmaları”, *İslami İlimler Dergisi* 4/1-2 (2009), 212.

²³⁶ Yalçınkaya, *Mâtürîdî’de İman-Amel İlişkisi*, 108.

Mâtürîdî düşünce sistemine göre ise iman kesin ve kararlılık içermelidir. Anlam kapalılığına yer vermemek adına kişinin imanını net bir şekilde izah etmesinin önemini dile getirirler.²³⁷ Onlara göre istisna bir konu hakkında şüphe barındırmaktadır. Halk arasında kullanılan bu yaygın söylem Mâtürîdî düşünce sisteminde iman tanımının seyrini değiştirmektedir. Halk arasında şüphe barındıran bir durumun izahı için kullanılan istisnayı Mâtürîdî düşünce sistemi imanı tanımlarken kullanmaz. Şüphesiz kesin ve açık bir iman izahını kabul ederler.²³⁸ Bu açıklamasında Kur'an-ı Kerim ayetini delil olarak sunarlar. Kur'an'da “*Onlar şüpheye asla düşmezler.*”²³⁹ ayetine binaen imanın şüphe kaldıramayacağını ve bu sebeple kişinin “inşallah Müslümanım” söyleminin doğru olmadığını dile getirirler. Çünkü iman, şüphe ve ihtimalleri içerisinde barındırmamalıdır. İçinde şüphe bulunan iman, tam anlamıyla bir itaate tabi olmadığından kabul edilebilir değildir. Bu konuda, Ebû Hanife'nin görüşleri de Mâtürîdî düşünce sistemiyle örtüşmektedir. Ebû Hanife'ye göre de iman, şüpheyi içinde barındırmamalı ve kişi tam itaatle “hakikaten Müslümanım” demelidir. İman ile şüphenin bir arada bulunamayacağını vurgulamıştır.²⁴⁰

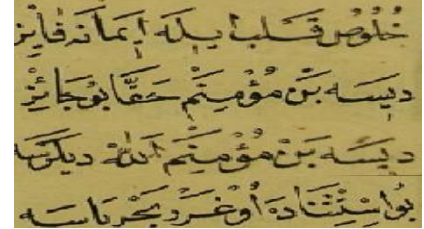
İshâk bin Hasan et-Tokâdî *Nazmu'l-Le'âlî* adlı eserinde bu konuya şöyle değinmiştir;

“Hulus-i kalb ile iman-ı fa'iz

Dese ben mü'minem hakka bu ca'iz.

Dese ben mü'minem Allah dilerse

Bu istinada uğrar bahr-ı ye'se”²⁴¹ (147-148)

“Samimi bir kalp ile iman eden kimse “Ben Mü'minim” dese bu caizdir. Ancak ben inşallah mü'minim lafzını kullanırsa umutsuzluğa düşer” ifadelerini beyan eden İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin bu ifadelerinde imanda istisnayı kabul etmeği anlaşılmaktadır.

İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin imanda istisna konusu hakkında görüşlerini ele aldığımızda söz konusu konu ile ilgili fikirlerinin Mâtürîdî ve Ebû Hanife düşüncesi

²³⁷ Temel Yeşilyurt, “Mâtürîdîlerde İmanda Açıklık”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/1 (Haziran 2018), 109.

²³⁸ Yalçinkaya, *Mâtürîdî'de İman-Amel İlişkisi*, 108.

²³⁹ Hucurat 49/15.

²⁴⁰ Öz, *İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri*, 65.

²⁴¹ Zencânî et-Tokadi, *Nazmü'l-Le'âlî*, 42 KON 34159/2, 7b.; Özfırat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 110.

çatısında yer aldığını söylemek mümkündür.²⁴² Bu husustaki ifadelerden açıkça anlaşıyor ki, Mâtürîdî mezhebine ve Ebû Hanife'ye karşı İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin ciddi bir uyumu vardır. İmanda istisna konusundaki düşüncesinin şekillenmesinde Ebû Hanife ve İmam Mâtürîdî'nin fikirleri öncelik etmiştir. Diğer mezhepler için ise eleştirel bir tavır içerisinde görüşlerini beyan etmekten çekinmemiştir. Bu bağlamda İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin izahlarında diğer mezhepler ile Mâtürîdî ve Hanife mezhebinin farklılıklarını ortaya koyduğu anlaşılmaktadır. İshâk bin Hasan et-Tokâdî bu konuda fikir beyan ederken aslında tarafı olduğu mezhebin düşüncelerini de kanıtlama çabası içerisinde. Netice olarak denilebilir ki imanda istisna konusunda İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin düşünceleri Mâtürîdî düşünce sistemi ve Ebû Hanife düşüncesinin ışığı altında ortaya koyulmuştur.

2.2.4.3. Mukallidin İmanı

Sözlük manası itibariyle taklid “Bir şeyi hayvanın yahut insanın boynuna takmak, bağlamak” şeklinde kullanılır. Terim anlamı itibariyle ise “bir hususu delil olmaksızın benimsemeyi” ifade etmektedir. Fıkî bir kavram olan taklid bir âlimin içtihadını, bir mesele hakkındaki gerekli görüşleri bir delil olmadan benimsemek, araştırmaya tabi tutmadan kabul etmek ve onaylamak anlamına gelmektedir. Bu kavram kişinin sorgusuz bir şeye bağlanmasını anlatmak için ve delile dayanamayan bilgilerin onaylanması için kullanılmaktadır. Delilsiz bir olguyu kabul eden kişiye de mukallid denilmektedir.²⁴³

Kelam düşünce sisteminin oluşmasında etkili olan birçok tartışma konusu vardır. Bunlardan bir tanesi de mukallidin imanı mevzusudur. Kimi âlimlere göre mukallidin imanı sahih iken kimi âlime göre ise mukallidin imanı geçersizdir. Söz konusu mesele ile alakalı ifade ayrılıkları itikadî mezheplerin farklılaşmış yollarında yeni bir adım olmuştur. Tıpkı diğer meseleler gibi bu meselede de farklı görüşlerin mevcut olması birçok fikrin açığa çıkmasına sebep olmuştur. İtikadî mezheplerin genel çerçevesi içerisinde yer alan bu mesele hakkındaki görüşlerde tıpkı diğer meseleler hakkındaki görüşler gibi farklılık içermektedir.

Mu'tezile düşünce sistemine göre, taklit eden bir kimsenin durumu devamlı bir şüphe ve belirsizliktir. Bu sebeple Mu'tezile ekolü bu kişinin imanının özünün sağlam ve tam olamayacağını ifade etmektedir. Nitekim mukallid olan kişi söz konusu imanı ile Hak

²⁴² Bayram, “İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin Akaid Manzûmesindeki Mâtürîdî Kimliği ve Diğer Mezheplere Bakışı”, 1/306.

²⁴³ Eyyüp Said Kaya, “Taklid”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 2010), 39/461-465.

Teâlâ'yı tam manası ile tanıyamaz ve detaylı bilgiye sahip olamaz. Mu'tezile'ye göre kişi her ne kadar taklidi bilgisi ile imana oluşmuş ise de bu bilgisinin onu belli başlı hatalara sürükleyeceğini izah eder. Mu'tezile düşünce sistemine göre, kulun hatalardan kurtulabilmesi için aklını kullanması gereklidir. Ayrıca, bir Müslümanın bir bilgiyi sorgulaması ve araştırması gerektiğine inanmaktadırlar. Bu nedenle Mu'tezile'ye göre, taklid ile imana ulaşmış kimse kâfir olarak anılmaktadır. Nihayetinde Mu'tezile düşüncesine göre kişi taklit yerine akıl yürütmeyi, analiz etmeyi, sorgulamayı ve araştırmayı önemseyerek doğru bilgi ve inanca ulaşmalıdır. Mu'tezile ekolü ancak doğru bilgi ile doğru inanca erişilebileceğini savunmaktadır. Bu nedenle mukallidin imanı onlar için geçersizdir. Ancak bazı Mu'tezile âlimlerine göre mukallid tam anlamıyla bir kâfir sayılmamaktadır. Onu küfür ile iman arasında bir yere konumlandıran âlimlerde mevcuttur. Mu'tezile düşüncesine göre bazı âlimlere göre taklid tam anlamı ile küfür olmayacağı için mukallidin imanı da kâfirlik değildir.²⁴⁴

Mâtürîdî düşüncesine göre taklid ile gelen iman geçerlidir. Onlar Mu'tezile gibi mukallidi kâfir olarak nitelendirmezler. Mâtürîdî'ye göre iman tasdikten geçmektedir. Mukallidin imanı ise her ne kadar taklid yolu ile olmuş ise de içerisinde tasdiki barındırmaktadır. Bu sebeple mukallidin tasdikli imanı sebebiyle ona kâfir denilmez. Mü'mindir ve ona mü'min demeyi zaruri görmüşlerdir. Mukallidin imanı sahihtir ancak kendisi fasıktır. Çünkü istidlali terk vardır. Akıl yürütmek zorunludur. Kişi akıl yürütmeden iman ettiği için günahkârdır. Bu günahı imanının sahliliğine zarar vermese de kişiyi fasık konumuna getirmektedir. Bu kişinin affedilip edilmeyeceği yalnızca Allah'ın iradesine bağı ve Allah'ın kudreti elindedir. Her ne kadar taklid yoluyla kişi iman etse de imanı daima tehlikededir. Zira hakiki bir araştırma yapmamış ve imanını sağılamlaştırmamıştır. Bu nedenle imanı daima havada asalı ip misali tehlikededir. Kişi kendi aklıyla, fikriyle, araştırması ve mantıksal analizi ile iman ettiğinde onun imanı saptırılmaz olur. Dolayısıyla araştırmadan iman eden mukallidin imanı saptırabilir olduğundan endişe barındırıcıdır. Mâtürîdî düşüncesine göre gerçek iman akli ve nakli deliller ile delillendirilmiş imandır. Kişi araştırarak en bilgili âlimin izinden giderek imanını tahkiki boyuta ulaştırmalıdır. Taklidi iman, Mâtürîdî düşüncesinde faydasız sayılmıştır. Mukallide düşen ise tasdik ile etmiş olduğu imanını, akli ve nakli delillerle zenginleştirerek içselleştirmesi ve bu şekilde iman etmesidir. Esas olan iman budur. Bu onu günahdan arındıracaktır. Çünkü araştırmamak ve istidlal ilminden uzaklaşmak

²⁴⁴ Kartal, *İmanda İstisna*, 18.

günahtır. Sonuç olarak Mâtürîdî düşünce sistemine göre hakiki iman akli ve nakli deliller ile gelen imandır.²⁴⁵

Eş'arîler, delilleri olmadan taklidi olarak inanan bir kimsenin şüphe ve belirsizlik barındırması neticesinde bu kimsenin mü'min değil kâfir olduğunu ifade etmişlerdir. Fakat bu kul belli bir akıl yürütme olmadan delilsiz bir şekilde inandığı şeye dair bir şüpheyi içerisinde barındırmaması Eş'arîler arasında fikir ayrılıklarına sebep olmuştur. Bu konu hakkında 2 görüşe sahip olan Eş'arîler ilk görüşlerinde kişinin delil, araştırma ve analiz olmadan akıl yürütmeyi terk ederek iman etmesinden dolayı kendisinin mü'min olduğunu ancak fasık konumda olduğunu ifade etmektedir. Kişi bu günahı sebebiyle cezalandırılrsa dahi günahlarının affı neticesinde cennete gidebilecektir. Eş'arîlerin bu konu hakkında ikinci görüşü ise, kişinin tam anlamıyla kâfir sayılmayacağıdır. Çünkü Allah'a inandığını söyleyen kimse küfürden kurtulmuştur. Delilini bilmemesi ve akıl yürütmeyi terk etmesi nedeniyle tam bir mü'min sayılmamaktadır. Ancak bu kişi müşrik veya kâfir olarak nitelendirilmemektedir. Eş'arî bu görüşü itibarıyla Mu'tezile düşünce sistemine yakın bir görüş beyan etmiş gibi görünebilir. Ancak buradaki fark mukallidi net olarak kâfir gören Mu'tezile'ye göre Eş'arî düşünce sistemi mukallide tam anlamıyla bir kâfir denilmemektedir. Sonuç olarak Eş'arîler mukallidin imanını sahih olarak görmüşler şayet içerisinde bir tereddüt yok ise mü'min olarak isimlendirileceği görüşünü benimsemişlerdir.²⁴⁶

Mukallidin imanını tamamen geçersiz sayan yahut imanını net saymayan görüşler olduğu gibi mukallidin imanını kabul eden görüşlerde mevcuttur. Kerramiyye düşünce sistemine göre mukallidin imanı geçerlidir. Çünkü ikrar etmiştir. Kelime-i Tevhidi ikrar eden kimse mü'mindir. Allah'ı bilmese de ikrarı mevcuttur. Bu da onu mü'min yapmaktadır. Sonuç olarak Kerramiyye düşünce sisteminde mukallid mü'mindir.²⁴⁷

Ebû Hanife'ye göre bir kimse herhangi bir zorlukla karşılaştığında yahut bilmediği bir hususla karşı karşıya kaldığında bu hususu öğrenebileceği bir âlim bulmalıdır. Bu bilmediği hususu bir âlime soruncaya kadar Allah katında doğru olana inanması gerekmektedir. Kafasında karmaşık olarak kalan konulara çözüm bulmak için, zihnini aydınlatacak ve sorulara cevap sunacak âlimi bulmakta kişi gecikmemelidir. Ebû Hanife'ye göre kişinin sorularına cevap verecek âlimi bulmakta gecikmesi caiz değildir.

²⁴⁵ Yalçinkaya, *Mâtürîdî'de İman-Amel İlişkisi*, 123-124.

²⁴⁶ Kartal, *İmanda İstisna*, 20.

²⁴⁷ Abdullah Demir, *Mâtürîdî Kelam Ekolünde Mukallidin İmanı* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 68.

Şayet kişi tereddüt ederek bekler, sorularına cevap verecek âlimi bulmaz ise o halde kâfir olur.²⁴⁸

İshâk bin Hasan et-Tokâdî, *Nazmu'l-Le'âlî* adlı eserinde mukallidin imanı hakkında şöyle demiştir;

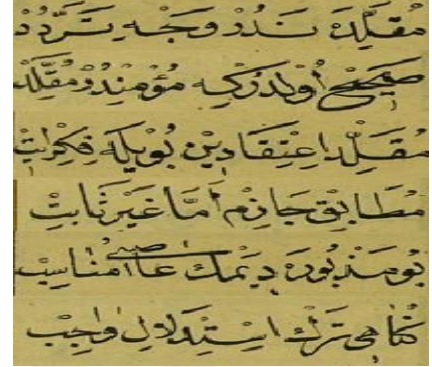
“Mukallidde nedir vech-i tereddüd
Sahih oldur ki mü'mindür mukallid

Mukallid i'tikadın böyle fikr et.

Mutabık cazim amma ğayr-ı sabit.

Bu mezbure demek dahi münasib

Günahı terk-i istidlal-i vacib.”²⁴⁹ (151-153)

“Mukallid konusunda tereddüte düşüren nedir, mukallidin imanı sahihtir. Düşün ki mukallidin imanı sahihtir ancak sabit değildir. Bu söz akıllıcadır ancak mukallidin günahı akıl yürütmeyi terk etmektir.” İfadelerini kullanmıştır.

İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin mukallidin imanı konusundaki görüşlerine bakıldığında yine Mu'tezile başta olmak üzere Eş'arî'nin ve diğer görüşlerin aksine bir görüş beyan ettiğini söylemek mümkündür. İshâk bin Hasan et-Tokâdî, mukallidin imanının geçerli olduğunu kabul ederken, istidlal ilmini terk ettiği için günahkâr olduğunu belirtir. Bu yaklaşımdan, İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin mukallidin imanı konusundaki görüşlerinin Mâtürîdî düşünce sistemiyle benzerlik taşıdığı anlaşılmaktadır. Mâtürîdî düşünce sistemi, iman ve bilgi arasında bir ilişki kurarak, kişinin imanı araştırma yoluyla elde etmesini tavsiye etmektedir. İshâk bin Hasan et-Tokâdî de benzer şekilde, mukallidin imanını kabul eder ancak kişinin delillere dayanmadan, sadece taklit yoluyla iman etmesini eksik bulmaktadır. Bunun bir kusur olduğunu ifade eder. Bu bağlamda, İshâk bin Hasan et-Tokâdî, iman konusunda tahkik ve istidlalin önemini vurgulayarak, kişinin inancını ve ana temellerini sağlamlaştırması gerektiğini savunur. İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin bu konudaki görüşleri, iman ve akıl arasındaki dengeyi koruma

²⁴⁸ Öz, *İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri*, 58.

²⁴⁹ Zencânî et-Tokadi, *Nazmü'l-Le'âlî*, 42 KON 34159/2, 7a.; Özfırat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 111.

çabasındadır. Bu bağlamda baktığımızda İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin mukallidin imanı konusunda İmam Mâtürîdî çizgisine yakın olduğunu söylemek mümkündür.²⁵⁰

2.2.5. SEM'İYYAT

2.2.5.1. Kabir Azabı

Kabir hayatı insanların vefatından sonra ahiret hayatına göç edinceye kadar kaldıkları geçiş dönemine verilen isimdir. Ahiret ile dünya arasında bir geçiş dönemini ifade etmesinden dolayı berzah alemi adı da kullanılmaktadır. Hem sözlük hem terim manası itibariyle kabir hayatı ölümden sonra ahiret alemindeki yaşamın başlamasına kadar olan süreçteki geçiş evresine verilen isimdir.²⁵¹

İslam'a göre kabir hayatı mezardan ibaret değildir. Bu sebeple bir kimsenin kabir hayatının başlaması onun mezara konulması ile ilgili değildir. Şayet bir kimsenin vefatı gerçekleşse mezara konulmasa, naaşına ulaşılmasa, yansa ve kül olsa yahut naaşı hayvanlar tarafından yenilmiş olsa dahi onun için kabir hayatı başlamış demektir. Bu sebeple kabir hayatından kastın kişinin kabre konulması ile ilgili olmadığını ifade etmek gerekmektedir.²⁵²

Kabir hayatı ahiretin hayatının başlangıç noktasıdır. Bu noktada kulun azabı ve nimeti olduğu kabul edilir. Kişinin yaptıklarının karşılığını alacağı ilk yerin burası olduğunu ifade eden âlimler vardır. Ahiretin başlangıcı olarak kabul edilmiş kabir yaşamındaki ödül veya cezaların yalnızca ruhen olduğunu iddia eden âlimler kadar hem ruhen hem de cismen olduğunu kabul eden âlimler de mevcuttur. İslam düşünce sisteminde itikadî mezhepler arasında, bir kimsenin kabir hayatında azaba uğrayıp uğramayacağı meselesi âlimlerce tartışılmıştır. Ekollerin kendi aralarında kişinin kabir evresinde azap görüp görmeyeceği yahut nimete mazhar olup olmadığı konusunda tartışmışlar ve fikir ayrılığına düşmüşlerdir. Tıpkı birçok kelam konuları gibi kabir hayatı da mezheplerin oluşmasında fikir ayrılıklarında ayrı bir basamak olarak, ekollerin düşünce sistemlerinde yerini almıştır. Kimisi kabir hayatında nimetin olacağı, cennet

²⁵⁰ Bayram, "İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin Akaid Manzûmesindeki Mâtürîdî Kimliği ve Diğer Mezheplere Bakışı", 1/307.

²⁵¹ İlyas Çelebi, "Ölüm ve Sonrası", *Kelam*, ed. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 630.

²⁵² Çelebi, "Ölüm ve Sonrası", 631.

bahçelerinden bir bahçe olacağı kadar azabında mevcut olacağını savunurken kimi böyle bir nimet yahut azabın varlığından söz etmemektedir.²⁵³

İslam'daki birçok konu hakkında fikir ayrılığı yaşayan âlimlerin büyük kısmı, küfür sahibi kimseler ve isyanda olan müminler için kabir azabının mümkün olduğu konusunda mutabıklardır. Ehl-i Sünnet'in, Mâtüridiyye, Eş'ariyye ve Selefiyye düşünce sistemleri ile Kerrâmiyye kabir azabı ve kabir nimetleri konusunda bazı ayetlerin varlığını savunarak zorunlu olarak kabir azabını ve nimetini kabul etmişlerdir. Ancak Râfıza, Cehmiyye, bazı Mürchie âlimleri ve Mu'tezile âlimleri, kişinin sorguya çekilmeden, günah sevabı gün yüzüne çıkarılmadan evvel mevcut olan azabı mantık dışı bulmuş ve söz konusu mesele ile alakalı olduğu iddia edilen ayetleri âhad haber niteliğinde değerlendirmişlerdir. Bu sebeple kabul eden âlimlerin yanı sıra azabı reddeden âlimler de olmuştur.²⁵⁴

Eş'arîler, Hz. Peygamber'in duasını örnek vererek kabir azabı konusunda Allah'a sığındıklarını ifade ederler. Hz. Peygamber'in bunu başkalarına da tavsiye ettiğini aktarırlar. Ayrıca, Firavunun ve ailesinin azabından söz eden hadis ve ayetleri örnek vererek kabir azabının varlığını izah ederler. “Onlara iki defa azap edeceğiz.”²⁵⁵ ayetinde geçen “iki defa” ibaresinden birinin kabir azabı olduğunu ifade ederler.²⁵⁶ Eş'arî düşünce sistemine göre kabir azabı sahabe icması ile doğrulanmıştır.²⁵⁷

Mâtürîdî düşünce sistemine göre kabir azabı vardır. İmam Maturidî, kabir azabını iki farklı kategoride değerlendirir. Vefat eden kimselerin kabirdeyken amelleri neticesinde gidecekleri yerlere şahit olarak acı duymalarına 'azab-ı arz', cehennem azabına direk maruz kalmalarına ise 'azab-ı ayn' demektedir. Bu ayırmadan anlaşılıyor ki Mâtürîdî düşünce sistemi de kişinin vefatı ardından kabirde belli başlı bir azap yahut nimet ile muhatap olacağını savunmaktadır. Amelinin karşılığı neye tekabül ediyor ise onunla belirlenecek olan kabir hayatında azap yahut nimet arasında bir süreç geçirecektir.²⁵⁸

²⁵³ Ekrem Uysal, “Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'ye Göre Kabir Azabı”, *Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi* 1/2 (2017), 70.

²⁵⁴ Mehmet Kubat, “Mezheplerin Ana İhtilâf Konularından Biri Olarak Kabir Azâbı”, *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 11/1 (2020), 11.

²⁵⁵ Tevbe Suresi 9/101.

²⁵⁶ Uysal, “Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'ye Göre Kabir Azabı”, 72.

²⁵⁷ Mehmet Ödemiş, “Tartışmalı Bir Akide Problemi Olarak Kabir Azabı”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/30 (Aralık 2017), 519.

²⁵⁸ Uysal, “Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'ye Göre Kabir Azabı”, 72.

Ehl-i Sünnet âlimlerince ortaya koyulan görüşlerin çoğunluğuna bakıldığında, inanmayan kimseler ve günahkâr kullar için kabir azabının, itaat eden ve inanan müminler için ise kabir hayatında nimetlerin varlığını kabul edilmektedir. Kişinin kabir sorgusundan sonra ve kabir hayatından önce yaptıkları amellerin neticesinde bir ceza yahut ödüle mazhar olacakları Eh-li Sünnet düşünce sisteminde kabul görmüş bir görüştür.²⁵⁹ Ehl-i Sünnet inancına göre, bir kişinin kabir hayatının başlaması için muhakkak defnedilmesine gerek yoktur. Kişinin nerede ve nasıl öldüğünün bir önemi yoktur. Ölen kimse kabre konulmasa dahi kabir hayatını yaşamaya başlayacaktır. Kabir hayatında yaşayacağı azap ve nimet iki farklı şekilde gerçekleşecektir. İlk olarak kişinin vefatından sonra Münker ve Nekir'in sorgusuna muhatap olacak dünya hayatında yaptığı ameller neticesinde kıyamet gününe kadar sürecek olan acı yahut sevinci tadacaktır. Bunu hem bedenlen hem ruhen yaşayacaktır. İkinci durumda ise azap ve nimeti bedenlen değil, ruhen yaşayacaktır. Ancak bu iki ihtimalde Allah'ın kudret elindedir. Ancak Ehl-i Sünnet düşünce sistemine göre ikinci görüş daha makul ve mantıklıdır.²⁶⁰

Mu'tezile düşünce sistemine göre ise; kabir azabı meselesi 'el-menzile beyne'l-menzileteyn' ve 'el-va'd ve'l-va'id' esasları penceresinde değerlendirilmektedir. Bazı kaynaklar da, Mu'tezile düşüncesinin kabir azabı konusunda reddiyeye sahip olduğunu ve kabir azabını reddettiği konusu sıklıkla belirtilmektedir. Hatta bu sebeple Mu'tezile düşüncesine "el-kabriyye" denildiğini ifade ederler. Ancak Mu'tezile düşüncesine ait bazı kaynaklara bakıldığında, kabir azabını reddetmedikleri anlaşılmaktadır. Mu'tezile içinde kabir azabını kabul edenlerin varlığı kadar reddedenlerin varlığı da mevcuttur. Bununla birlikte kabul edenlerin sayısı kabir azabını reddedenlerden daha fazla olduğunu söylemek mümkündür. Mu'tezile düşüncesine sahip bazı âlimlerin ifadesinde kabir azabının olduğunu hatta bunu kulların kendilerini ıslah etmesi için önemli bir basamak olduğunu ifade ederler. Onlara göre kula kabir de bir azabın mevcut olduğunu dile getirmek onu günahlardan sakındırmanın bir yolu olabilir. Mu'tezile'ye göre insanlar kötü amellerinin karşılığı olarak öncelikle kabir aleminde sonrasında ise ahiret hayatında azaba uğrayacaklardır. Bu görüşlere bakıldığında Mu'tezile'nin kabir azabını reddettiğini söylemek mümkün değildir. Ancak onlara göre kabir azabını yaşama şekli farklıdır. Mu'tezile düşüncesine göre kişi öldükten sonra beden cansız ve iradesizdir. Bu sebeple azabı hissetmesi mümkün değildir. Bu düşünceleri izah etmeleri onların kabir azabını

²⁵⁹ Kubat, "Mezheplerin Ana İhtilâf Konularından Biri Olarak Kabir Azâbı", 14.

²⁶⁰ Uysal, "Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'ye Göre Kabir Azabı", 72.

reddettiğini gösteriyormuş gibi olabilir. Ancak Mu'tezile düşüncesine göre beden cansız ve iradesiz kalacağı için kişi azabını ruhen çekecektir. Sonuç olarak Mu'tezile âlimlerinin çoğunluğuna göre kabir azabı vardır ancak azap ruhen hissedilecektir.²⁶¹

Kabir azabı konusunda İshâk b. Hasan et-Tokâdî şöyle demiştir;

“Azab-ı kabr var kâfir la'ine

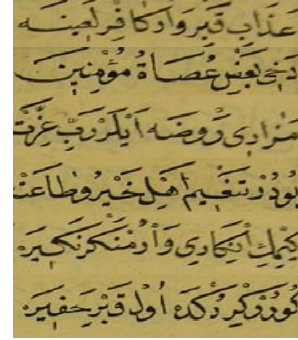
Dahi bazı usat-ı mü'minine

Mezarı ravza eyler Rabb-i izzet

Budur ten'im-i ehl-i hayr-u ta'at

Kimin inkârı var Münker Nekire

Görür girdükte ol kabr-i hafîre.²⁶²” (88-90)

“Kabir içinde azap vardır kâfirler ve asi mü'minler için ancak Rabb'e itaat edene kabir bahçe olur, içinde nimet vardır. Kabir sorgusunu inkâr eden kimdir? Kabre girince görünür Münker ve Nekir.”²⁶³ İfadelerini kullanan İshâk bin Hasan et-Tokâdî eserinde kabir azabının varlığından söz etmektedir.

İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin kabir azabının varlığı hususundaki görüşleri incelendiğinde, herhangi bir mezhep imamının fikrine aykırı bir söylemde bulunmadığı, fakat kabir azabının varlığına dair kullandığı ifadelerinin Ehl-i Sünnet düşüncesiyle bağdaştığı söylenebilir. İshâk bin Hasan et-Tokâdî, kabir azabı konusunda herhangi görüşü doğrudan eleştirmemiştir. Ancak kabir azabının kâfirler ve asi kullar için var olduğunu ifade etmiştir. Günahtan sakınan kullar için ise kabrin gül bahçesine benzeyeceğini ve onlar için birer nimet olacağını dile getirmiştir. Ehl-i Sünnet düşünce sistemine göre kabir azabı hem ruhen hem de bedenen gerçekleşir. Bu azabın gerçekleşmesi kulların dünyadaki amellerine bağlıdır. Salih amelleri olan kullar, kabir azabı çekmek yerine kabirleri gül bahçesine dönecektir.

İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin bu husustaki görüşleri, kabir azabının varlığı konusunda ve bu azabın belirli bir zümre üzerindeki etkisinin vurgulanması açısından, Ehl-i Sünnet düşüncesi ile örtüşmektedir. Onun beyitlerindeki ifadeleri, hem kabir azabının varlığını kabul etmekte hem de bu azabın kimlere uygulanacağı konusunda net

²⁶¹ Murat Akın, “Mu'tezile'ye Göre Kabir Azabı”, *Diyanet İlmî Dergisi* 53/4 (2017), 164-173.

²⁶² Zencân-î et-Tokadi, *Nazmü'l-Leâlî*, 42 KON 34159/2, 5b.; Özfrat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 102-103.

²⁶³ Zencân-î et-Tokadi, *Nazmü'l-Leâlî*, 42 KON 34159/2, 5b.

bir tavır sergilemektedir. Bu da onun Ehl-i Sünnet çizgisinde olduğunu ve bu düşünce sistemine aidiyet duyduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak, İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin kabir azabı konusundaki görüşlerinin Ehl-i Sünnet düşünce sistemi ile uyumlu olduğu görülmektedir. İshâk bin Hasan et-Tokâdî, bu konuda Ehl-i Sünnet akâidi çerçevesinde şekillenmiş bir anlayış sergilemiştir. Onun görüşleri, Ehl-i Sünnet inanç sisteminin temel prensipleriyle örtüşmekte olup, kabir azabı meselesine dair Ehl-i Sünnetin kabul ettiği genel çizgiyi yansıtmaktadır. Bu bağlamda, İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin buradaki fikirleri, Ehl-i Sünnet alimlerinin kabir azabına yönelik genel yaklaşımına paralel bir doğrultuda seyretmektedir.

2.2.5.2. Kıyamet Alâmetleri

Kıyamet, insanın içinde bulunduğu yaşamın sona ermesi, son bulması, insanın fani olduğunu anladığı dünya hayatının bitişi ifade etmektedir. Kıyâmet kavramı, 'ayağa kalkmak, ayakta durmak' manasına gelen kıyâm kavramının kökünden türemiş bir kelimedir. “Kabirden kalkmak, dirilmek, Allah’ın huzurunda durmak” anlamına gelmektedir.²⁶⁴ Kıyamet alâmetleri ise, eşratü’s-saat olarak isimlendirilir. Eşrat kavramı "alâmet" anlamındaki şeratin çoğuludur. Sâat ise "zaman dilmi, belirlenmiş vakit" manasına gelmektedir. Eşrâtü’s-sâat, literatürde kıyamet alâmetleri olarak tanımlanır. Kıyamet alâmeti ise dünya hayatının son buluşuna dair delilleri ifade etmek için kullanılır. Bu alâmetler, büyük ve küçük alâmetler olmak üzere iki ana başlığa ayrılır. Kıyamet alâmetlerinin vuku bulması mü'minler için kıyametin yaklaştığını göstermektedir. Bu alâmetler, hem Kur'an-ı Kerim'deki ayetlerde hem de hadislerde rivayetlerle bizlere ulaşmış olup İslami düşünce sistemleri tarafından detaylı incelenmiştir. Mü'minler kıyametin ne zaman kopacağını bilemese de kıyametin vuku bulacağına dair delillerin, alâmetlerin gerçekleşmesi sebebiyle kıyametin yaklaştığını idrak edebilirler.²⁶⁵

İslam düşünce sistemleri içerisindeki tartışma konularından biri de kıyamet alâmetleri olmuştur. Kıyamet alâmetleri konusundaki tartışmanın temeli ise ayetler ile sabit olan alâmetlerden ziyade haberler ışığında rivayet edilen alâmetler açısından olmuştur.

²⁶⁴ Bekir Topaloğlu, “Kıyamet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara, 2022), 44/516-522.

²⁶⁵ Yusuf Şevki Yavuz, “Kıyamet Alâmetleri”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara, 2022), 44/522-524.

Evvela Ehl-i Sünnet düşünce sistemine ait kelâm eserlerinde kıyametin alametleri hakkın detaylı tartışmalara girilmemiştir. Kıyamet alametleri konusunda sahih haberlerde aktarıldığı haliyle alametler kabul edilmiştir. Ehl-i Sünnet'in hadislere verdiği ehemmiyet, bu yaklaşımda ilk belirleyici adım olmuştur. İmam-ı A'zam, Tahâvî ve diğer ilk dönem kelimcileri, kıyamet alametleri hususuna dair alametlere iman ettiklerini belirtmiş, ancak alametleri ayrıntılı yorumlamaktan kaçınmışlardır. Eş'ârî ve Mâtürîdî gibi büyük Ehl-i Sünnet düşünce sistemi ışığında fikir beyan eden âlimler de yazmış oldukları eserlerinde kıyamet alametleri konusunda az ve sınırlı yer vermiştir. Onlar daha çok hadislerin sahih ve güvenilir olmasına odaklanmışlardır. Sonuç itibariyle Ehl-i Sünnet düşünce sisteminin âlimleri kıyamet alametlerini güvenilir ve sahih hadislerle sınırlı olarak benimsemiş, derin ve detaylı tartışmalardan kaçınmışlardır.²⁶⁶

Mu'tezile düşüncesinin ilk dönemlerine bakıldığında Mu'tezile düşüncesine ait eserlerde kıyamet alametlerine çok fazla yer verilmemiştir. Kıyamet alametlerine fazlaca yer verilmemesinin sebebi Mu'tezile düşüncesinin ortaya çıkışında etkili olan tartışmalar arasında kıyamet alametleri konusunda sık rastlanılmamasıdır. Mu'tezile düşünce sisteminin akıl ve mantığa verdiği önem ve nakli aklın ışığında açıklama eğilimi, Selefi düşüncesindeki âlimlerce eleştirilmiştir. Mu'tezile mezhebi, sistemleşmeye başladığı dönem boyunca devletin desteğiyle gelişmeye çalışmış, ancak bu durum, Mu'tezile'nin beklenmedik bir son ile karşılaşmasına sebep olmuştur.²⁶⁷ Mu'tezile düşünce sistemi, kıyamet alametleri hususunda nakil ve akıl dengesini gözetmiştir. Ancak detaylı ve derin tartışmalardan kaçınılmıştır. Nihayete bakıldığında kıyamet alametlerinin mevcut olduğu Mu'tezile düşünde sistemi tarafından da reddedilmemiştir. Şia düşünce sistemine baktığımızda ise kıyamet alametleri konusunda Mehdi inancı üzerinde durmuşlardır. Sosyal ortamın karışık olması ve isyanların, zulümlerin mevcut olması insanların içerisinde bir “kurtarıcı” umudunu beslemiştir. İnsanların bir kurtarıcının geleceğine dair umudu siyasi amaçlar için kullanılmıştır. Şia düşünce sistemine göre Mehdi inancı farklı tezahürler göstermektedir. Onlara göre Mehdi, ismet sıfatına sahiptir. Mehdi'nin kendisine has bir ilimi mevcuttur. İmamiyye Şiası'na göre ise Mehdi on ikinci imam olan Muhammed bin Hasan'dır.²⁶⁸ Muhammed bin Hasan kıyamet kopmadan evvel geri

²⁶⁶ Ahmet Süneci, *Kıyâmet Âlametlerinin Aklî ve Naklî Temelleri* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 89-95.

²⁶⁷ Kadı Abdülcebbâr, *el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl* (Kahire: Dâru'l-Mısriyye, 1962), 2/176-183; Süneci, *Kıyâmet Âlametlerinin Aklî ve Naklî Temelleri*, 97-98.

²⁶⁸ Şaban Banaz, “Çorumlu Caferileşmiş Alevilerin Caferileşme Süreçleri ve Temel İnanç Esasları”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 95 (2020), 184-188.

dönecektir. Şia düşünce sistemi genel olarak kıyamet alametlerini kabul etmiştir. Ancak bilhassa Mehdi ve nüzul-i İsa mevzularına daha çok önem vermiştir.²⁶⁹

Hiz. İsa'nın geri gönderileceği ve Deccal ile mücadele ederek Deccal'i öldüreceği konusunda âlimlerin büyük çoğunluğu mutâbıktır. Bu âlimler Ebû Hanife, Ahmed bin Hanbel, Mâtürîdî ve Eş'arî'dir. Bunun yanı sıra Deccali şerhlerin odağında bozguncu bir topluluk olarak isimlendiren âlimler de vardır. Bu âlimlerin Deccal hususunda Müslümanların uyanık olması gerektiğini ifade ederken Deccal isimli şerh odağının toplum içerisinde fitneyi yayacağını ve toplumu bozacağını iddia etmişlerdir.²⁷⁰

Ebû Hanife'ye göre Deccalin ortaya çıkması haktır. Yeccüc ve Meccüc ortaya çıkacak ve kıyamet günü geldiğinde güneş batıdan doğacaktır. Sahih haberlerle bildirilmiştir ki Hiz. İsa gökten inecektir. Ebû Hanife'nin kıyamet alametleri konusundaki görüşleri bunlardır. Ebû Hanife'ye göre bahsi geçen bu alametler sahih haberlerle bildirilmiştir.²⁷¹

İshâk bin Hasan et-Tokâdî ise kıyamet alametleri konusuna *Nazmu'l-Le'âlî* adlı eserinde şöyle değinmiştir.

"Kıyametten mukaddem on alamet.

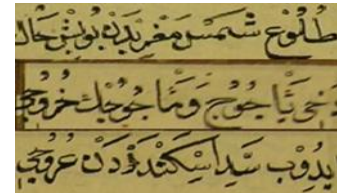
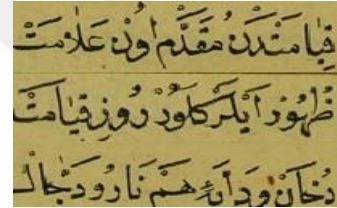
Zuhur eyler gelir ruz-ı kıyâmet.

Duhan-u dabbe vü hem nar-u deccal.

Tulu-ı şems mağripden bu beş hal.²⁷² (110-111)

Dahi Yeccüc-u Meccücün hurucu

Edüp sedd-i sikenderden urucı.²⁷³ (112)

"Kıyamet kopmadan önce on alamet meydana gelecek, kıyamet vuku bulacaktır. Duman, Dâbbe, Deccal ve Güneşin doğudan değil batıdan doğması bu alametlerdendir. Ayrıca Ye'cüc ve Me'cüc'un çıkışı ve İskender Seddi'nden yükselmeleri buna dahildir" ifadeleri ile kıyamet alametlerini sıralayarak onların varlığına inandığını ifade etmiştir.

²⁶⁹ Süneci, *Kıyâmet Alâmetlerinin Aklî ve Naklî Temelleri*, 97-105.

²⁷⁰ İlyas Çelebi, "Kıyamet", *Kelam*, ed. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 489.

²⁷¹ Öz, *İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri*, 58.

²⁷² Zencânî et-Tokadî, *Nazmü'l-Le'âlî*, 42 KON 34159/2, 5a.; Özfırat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 106.

²⁷³ Zencânî et-Tokadî, *Nazmü'l-Le'âlî*, 42 KON 34159/2, 6b.; Özfırat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 106.

İshâk bin Hasan et-Tokâdî kıyamet alametleri görüşünde herhangi bir düşünce sistemini hedef almamıştır. Nitekim diğer ekollere bakıldığında onların kıyamet alametlerini reddettiğini söylemek de mümkün değildir. Dolayısıyla herhangi bir mezhebe reddiye niteliğinde değil bilgilendirmek amacıyla kıyamet alametleri bahsine eserinde yer vermiş ve alametleri sıralamıştır. Beyitlerin devamında Hz. İsa'nın yeryüzüne geri gönderileceği bahsine değinmiştir. Yine burada Ebû Hanife'nin görüşleri ışığında bir fikir beyan ettiği söylenilebilir. Bu söylemin sebebi bundan önceki konu başlıklarında Ebû Hanife'yi övmesi ve çoğu yerde kendisinden bahsederken eserindeki görüşlerine yer vermesidir. Dolayısıyla İshâk-ı Zencânî'nin, Ehl-i Sünnet ışığında kıyamet alametleri görüşünü savunduğu söylenebilir.

2.2.5.3. Haşr

Haşr kavramı sözlük anlamı itibariyle “bir toplumu bulunduğu mevkiden cebren çıkarıp bir meydanda toplamak” manasına gelmektedir. Kıyamet vakti geldiğinde, yeniden diriltilecek tüm mahlûkat hesaba çekilmek üzere bir alanda toplanır. Bu toplanışa haşr denir. Söz konusu alana mahşer, arasât veya mevkıf da denir. Dolayısıyla haşr, kıyametin vuku bulduğu gün ba's'tan sonraki aşamadır. Kul hesaba çekildikten sonra cennet veya cehenneme gideceği netleşir. Bu netleşmeden sonra kişinin cennet yahut cehenneme gitmesine ise neşir denir. Haşr neşirden önceki aşamadır. İslam inancına göre topluluklar kendi peygamberleri önderliğinde haşr olacaklardır. Müslümanların önderi olan Hz. Muhammed için haşr gününde ümmetinin başında olması sebebiyle “Haşir” ismi de kullanılmıştır. Haşr gerçekleştiğinde kıyamet sonrası hayat için adımlar yavaş yavaş gerçekleşmeye başlanması için bir düzen gelecektir. Bu sebeple haşr için düzenleyici de denilebilir. Sonuç olarak kıyametten sonra kulların yeniden dirilmesi neticesinde bir alanda toplanarak amellerinin mizanda tartılmasını beklemelerine haşr denilmektedir.²⁷⁴

Haşr kavramı tıpkı diğer kavramlar gibi itikadî mezhepler arasında tartışma konusu olmuştur. Diğer meseleler kadar farklı fikir ayrılıklarına sebep olmasa da İslami düşünce sistemlerinin oluşmasının bir basamağı olmuştur. Haşr konusundaki fikir ayrılığı haşrın varlığında değil, mahiyeti hususundadır.

İslami düşünce sistemlerine göre, ahiret insanların kabirlerinden kalkarak yeniden dirilerek Hak Teâlâ'nın huzurunda toplanmaları ve hesaba çekilmeleri ile başlar. Söz konusu süreç, İslam âlimlerine göre ba's, haşr, mahşer, amel defterlerinin verilmesi,

²⁷⁴ Süleyman Toprak, “Haşir”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 1997), 16/416-417.

mizanda amellerin tartılması, sırat köprüsünden geçilmesi gibi aşamalarla gerçekleşir. Kur'an'ı Kerim'de ahiret gününden ve yeniden dirilmeden bahsedilmektedir. İyilik ve kötülüklerin, hayr ve şerrin tam anlamıyla karşılığının ahiret hayatında verileceği, Allah'ın adaletinin tecelli edeceği vurgulanır. İslam uleması içerisinde, yeniden dirilmenin ruh ve bedenle olacağı konusu mutâbıktır. Ancak bu bedenin mahiyeti konusunda farklı fikirler mevcuttur. Ruhun bedenle birlikte haşr olacağını savunan âlimler kadar ruhun yalnız başına yahut bedenin bizim tasavvurumuzdaki hali dışındaki haliyle haşr olacağı konusunda fikir beyan eden âlimler de vardır.²⁷⁵

Mâtürîdî düşünce sistemine göre, yeniden dirilme konusu önem arz etmekte bu sebeple mezhep kitapları detaylı olarak bu konuya değinilmektedir. Mâtürîdî düşünce sistemi, kıyamet gününden sonra yeryüzü ve gökyüzünün değişeceğini ifade eder. Bu değişim neticesinde tüm yaratılmışların hesaba çekileceğini bu hesap için büyük bir mahkeme kurulacağından söz eder. İnsanlar yeniden diriltildikten sonra bir alanda toplanacaktır. Bu alan mahşer alanıdır. Mâtürîdî düşüncesine göre o, mahşer günü insanların bitkin, aciz ve korku içinde Allah'ın huzurunda toplanacağını söylenir. O gün kimse Hak Teâlâ'ya karşı gelemeyecektir. İtaat etmeyen asi ve inkârcıların dünyada Allah'ın emirlerine itaat konusunda isteksiz olmaları, emirlere karşı kör ve sağır olmaları sebebiyle yeniden dirilmelerinde bu durumun etkisi olacağını ifade eder. Amellerine göre kulların yüzlerinin aydınlık yahut karanlık olacağını vurgular. Netice itibarıyla, Mâtürîdî düşüncesinde haşrın varlığı kabul edilmiştir. Bu yeniden dirilmenin hem beden hem ruhen olduğunu savunmuşlardır.²⁷⁶

Eş'arî düşünce sistemine göre yeniden dirilme vardır. Bu mesele Kur'an ayetleri ile sabittir. Allah'ın ilim ve kudreti buna yetkindir. Yaratıcının mükemmelliğine inanmak, yeniden dirilmenin varlığına inanmayı gerektirir. Allah'ın yoktan var eden ilahi kudreti yeniden diriltmeye de kadirdir. Yeniden dirilmenin varlığı ve doğruluğu konusunda Eş'arî uleması hem fikirdir. Ancak İmam Gazali yeniden dirilmenin beden hem ruhen olduğunu söyler. O, cismani haşr savunmaktadır. Ona göre Allah yoktan var ettiği gibi yok ettiği şeyi de yeniden yaratabilir. Bu sebeple ölen kimsenin vücudu yeniden vaki olacaktır. İster ruhen ister beden hem ruhen hem ruhen olsa dahi yeniden dirilme haktır. Çünkü

²⁷⁵ Zeliha Demirel, "Ehl-i Sünnet'e Göre Ölüm Sonrasında Yeniden Diriliş", *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 11 (Haziran 2022), 98-99.

²⁷⁶ Ebu Mansur el-Matürîdî, *Te'vilatül Kur'an Tercümesi -I*, ed. Yusuf Şevki Yavuz, çev. Bekir Topaloğlu (Ensar Neşriyat, 2021), 7:524-526; Demirel, "Ehl-i Sünnet'e Göre Ölüm Sonrasında Yeniden Diriliş", 100-104.

ahirette hesabın ve sorgu sualin neticesinde kişinin gideceği yerin belirlenmesi için gereklidir. Kişi dünya hayatında yaşadıklarının ve yaptığı amellerin ecrini alacak yahut azabını çekecektir. Bu sebeple yeniden dirilme vardır. Kıyamet günü insanlar yeniden dirilecek ve mahşer alanında toplanacaklardır.²⁷⁷

Mu'tezile düşünce sistemine göre yeniden dirilme mevcuttur. Ancak o akıl yoluyla yeniden dirilme meselesini açıklamayı tercih etmektedir. Kişinin amelleri neticesinde cennet yahut cehenneme gideceğini bu nedenle yeniden dirilmenin muhtemel olduğunu ifade ederler.²⁷⁸

Ebû Hanife'ye göre, vefatından sonra insan tekrar dirilecektir. Bu diriliş neticesinde, kulun bedeni yeniden yaratılacak ve kişinin ruhu bu yeni bedene geri dönecektir. Ebû Hanife'ye göre, ahiret inancında beden ve ruh bütünlüğü vardır. Ruhun bedene geri verilmesi, kişinin hesap günü için tam anlamıyla dirileceği anlamına gelmektedir. Bu yeniden diriliş hem ruhen hem de cismani olacaktır.²⁷⁹

İshâk bin Hasan et-Tokâdî söz konusu eserinde yeniden dirilme bahsine şöyle değinmiştir;

“Nusus-ı katı’a var ruz-ı haşre.

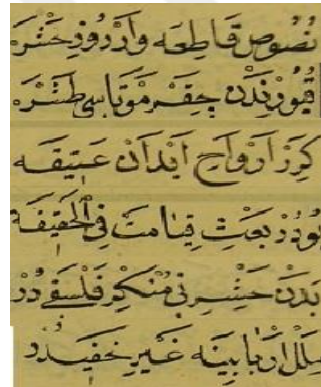
Kuburında çıkar mevtası taşra.

Girer ervah-ı ebdanı atika.

Budur bas-ı kıyamet fi’l-hakika.

Beden haşrini münkir felsefidür.

Milel erbabına gayrı hafidür.²⁸⁰” (91-93)

“Hakiki bir delil vardır ki kıyamet gününde yeniden dirilmeye işaret eder. Kabirlerden mevtalar dışarı çıkacaktır. Ruhlar yeniden bedenlere döner. Kıyamet günü dirilişi budur. Bedenin dirilişini inkâr edenler vardır. Bu, ehli için açık bir gerçekliktir.” ifadelerini kullanmıştır.

²⁷⁷ Demirel, “Ehl-i Sünnet’e Göre Ölüm Sonrasında Yeniden Diriliş”, 107-108.

²⁷⁸ Hüseyin Çelik, “Mu'tezile Mezhebinin Kur'an Anlayışı ve Günümüze Yansımaları”, *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 12 (Aralık 2022), 83.

²⁷⁹ Öz, *İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri*, 57.

²⁸⁰ Zencân-î et-Tokadi, *Nazmü'l-Le'âlî*, 42 KON 34159/2, 5b.; Özfırat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 103.

Söz konusu ifadelerle bakıldığında İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin yeniden dirilme ve bu dirilişin bedenen mi yoksa ruhen mi olacağı konusunda Ebû Hanife'nin görüşünü benimsemiş ve onun görüşü ile paralel bir ifade kullanmıştır. Ebû Hanife, yeniden dirilişin hem ruhen hem de bedenen gerçekleşeceğini ifade eder. Bu ifade, ahiret gününde ruhun yeniden yaratılan bedene verileceği ve böylece insanın tam manasıyla dirileceği şeklindedir. İshâk bin Hasan et-Tokâdî de bu görüşü benimseyerek, yeniden dirilişin hem cismani hem de ruhani olacağını belirtir. Haşr (yeniden dirilme) hususunda Ebû Hanife'nin fikirlerinin etkisinde kalmaktadır. Bu durum İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin Ebû Hanife düşünce sistemine olan aidiyetini göstermektedir. Her ne kadar doğrudan Ebû Hanife'yi anmasa da; onun görüşlerine paralel ifadeler kullanması Ebû Hanife'nin görüşlerini yansıttığını açıkça ortaya koyar.

Sonuç itibariyle, İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin yeniden dirilme ve haşr konusundaki ifadeleri, Ebû Hanife'nin düşünceleriyle büyük oranda örtüşmektedir. Yeniden dirilme ve haşr konusunda onun düşünce sistemini takip ettiğini ortaya koymaktadır.

2.2.5.4. Ru'yetullah

Ru'yetullah kavramı, "görmek" anlamına gelen rü'yet ve "Allah" lafızlarından oluşan bir terkiptir. Kur'an'ı Kerim'de doğrudan rü'yetullah ifadesi geçmemektedir. Ancak inkâr eden kimselerin Allah'ı görme ve peygamberlerinden Allah'ı göstermelerini istemelerinden söz edilmektedir. Bu istemeler neticesinde ru'yetullah kavramı açığa çıkmış ve İslami düşünce sistemlerinin ilk dönemlerinde tartışma konusu haline gelmiştir. II. yüzyılın ilk yarısında açığa çıkan ve itikadî düşünce sistemleri için yeni bir adım olan meseledir. Ru'yetullah meselesinde iki kategori vardır. Allah'ın dünyada görülebileceği ve Allah'ın ahirette görülebileceği konularıdır.²⁸¹ Bu konu başlığında "Allah'ın ahirette görülebileceği" hususuna değinilecektir.

Hak Teâlâ'nın ahirette görülebileceğini iddia eden âlimlerin varlığı kadar Allah'ın ahirette görülemeyeceğini iddia eden âlimler de mevcuttur. İki cenahta kendi düşüncelerini ya ayetler yahut hadisler ışığında delillendirmeye çalışmaktadır.

Eş'arî düşünce sistemine göre ru'yetullah mümkündür. Bu meseleyi kabul etmek ve inanmak ise farzdır. Eş'arî'ye göre aklen ve naklen ru'yetullah mümkündür. Onlara

²⁸¹ Temel Yeşilyurt, "Rü'yetullah", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 2008), 35/311-314.

göre alemde gördüğümüz her şeyi görebilme nedenimiz onların var olmasıdır. Allah'ta var olduğuna göre Allah'ı da görmek mümkündür. Şehristan'i ve Fahreddin Razi bu görüşe karşı çıkmış olsalar dahi mezhebin diğer âlimleri bu görüşü benimsemişlerdir.²⁸²

Eş'arîlere göre Hz. Peygamber'in bazı hadisleri Allah'ın görülebileceğine işarettir. Bedir gecesinde bu konuya değindiği ve bir ay gözümüzde ne kadar berrak bir durumda görünür vaziyette ise Allah da ahirette ay kadar parlak şekilde görülecektir. Bazı hadislerin yanı sıra Eş'arîler bazı ayetleri de Allah'ın görülebileceği konusunda delil olarak kullanır. “Öyle yüzler vardır ki, o gün ışıldayacak ve Rablerine bakacaktır.”²⁸³ ayetinin bu hususa delil olduğunu ifade etmektedirler. Nitekim miraç gecesi Hz. Peygamber Allah'ı görmüştür. Ancak Allah'ı ahirette nasıl görülebileceği konusu mahlûkattın görünürlüğünden farklıdır. Eş'arî düşünce sistemine göre Allah mekânsız, yönsüz, karşı karşıya gelmeden, ışığa ihtiyaç duymadan, yaratılan varlıkların görülmesi için gerekli olan her ne varsa onlar olmadan görülecektir.²⁸⁴

Mâtürîdî düşünce sistemine göre tıpkı Eş'arîler gibi Allah'ın ahirette görülebileceği mümkündür. Allah ahirette görülecektir. Allah'ı ahirette görmek naklen vacip olmanın yanı sıra aklen de caizdir. Mâtürîdîler de tıpkı Eş'arîler gibi Allah'ın ahirette görüleceğini Hz. Peygamber'in verdiği haberlerden yola çıkarak ispatlamaya çalışırlar. Onlara göre Allah'ın ahirette görüleceğine dair deliller hadislerin yanı sıra Kuran ayetlerinde de vardır. Netice itibariyle Mâtürîdî düşünce sistemine göre de Allah'ı ahirette görmek mümkündür.²⁸⁵

Ehl-i Sünnet âlimlerince Allah'ı ahirette görmek mümkündür. Müminler Allah'ı ahirette görebilecekken, kâfirler bu durumdan mahrum kalacaklardır. Dünyada mevcut görme yetisi ile ahiretteki farklı olacaktır. Ehl-i Sünnete göre ahirette dünyadakinden daha farklı bir şekilde görme yetisi olacak ve bu yeti vesilesi ile Allah mü'minler tarafından görülecektir. Kullarından gözlerinden perdeden kalkacak ve bu nimete kavuşacaklardır. Bu Allah'ın mü'min kulları için bir lütuf olacaktır.²⁸⁶

Mu'tezile düşünce sistemi rüyeti reddetmektedir. Nasıl ki ruh vardır ancak görülemez Allah da vardır ve görülmezdir. Eş'arî'nin “var olan görünür” tezini reddeden

²⁸² Yeşilyurt vd., *Başlangıcından Günümüze Kelam Tarihi*, 207.

²⁸³ Kıyame 75/22-23.

²⁸⁴ Yeşilyurt vd., *Başlangıcından Günümüze Kelam Tarihi*, 208-209.

²⁸⁵ Yeşilyurt vd., *Başlangıcından Günümüze Kelam Tarihi*, 222-223.

²⁸⁶ Eş'ari, *El-İbane ve Usulü Ehli's-Sünnet*; Temel Yeşilyurt, “Rü'yetullah Tartışması”, *Kelam*, ed. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 518.

Mutezile görüşüne sahip âlimler, Allah'ın görünebilmesi için cismani bir hal gerektirdiğini bununda Allah'ın zatına aykırı olduğunu ifade etmişlerdir. Onlara göre görünen şey cisimdir ve yaratılmıştır. Ancak Allah yaratılmış değil yaratandır. Bu sebeple Allah ahirette görülecektir demek Allah'ı mahlûkattan saymaktır. Bu da tevhit anlayışına aykırıdır. Tenzih hususuna fazlaca önem veren Mu'tezile için Allah'ın ahirette görüleceğini söylemek tenzihe aykırı hareket etmek demektir. Bu sebeple Mu'tezile düşünce sistemi Allah'ın gözle görülebileceği hususunu Allah'ı cisimleştirmemek adına reddeder. Ru'yet, Allah için benzeşme algısı ifade etmesi sebebiyle Mu'tezile mutlak tenzih düşüncesine muhalefet etmemek adına ru'yeti inkâr etmiştir.²⁸⁷

Ebû Hanife'ye göre ise Allah'ı görmek mümkündür. Mü'minler ahiret gününde Allah'ı görebileceklerdir. Cennet ile nimetlenen mü'minler, Allah'ı aralarında bir mesafe olmadan görebileceklerdir. Ebû Hanife'ye göre ru'yet gerçekleşirken herhangi bir keyfiyet olmayacaktır. Mü'minler teşbih olmadan Allah'ı baş gözleriyle görebilecektir.²⁸⁸

İshâk bin Hasan et-Tokâdî'ye göre ru'yet mümkündür. O söz konusu eserinde ru'yet meselesine şöyle değinmiştir:

“Bekadarında ca'iz rü'yetullah

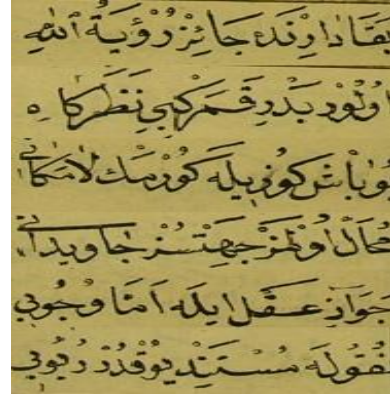
Olur bedr-ü kamer gibi nazargah.

Bu baş göz ile görmek la-mekânı

Muhal olmaz cihetsiz cavidanı

Cevazı akl ile amma vücubı

Nukula müstenid yokdur ruyubı.²⁸⁹ (39-41)

²⁸⁷ Fatmanur Ceran, “Mu'tezile'nin Tenzih Doktrini Bağlamında Ru'yetullah Problemi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/41 (2018), 104-106.

²⁸⁸ Öz, *İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri*, 56.

²⁸⁹ Zencân-î et-Tokadi, *Nazmü'l-Le'âlî*, 42 KON 34159/2, 2a.; Özfırat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 96.

Görür mü'min beri içün-ü çeradan

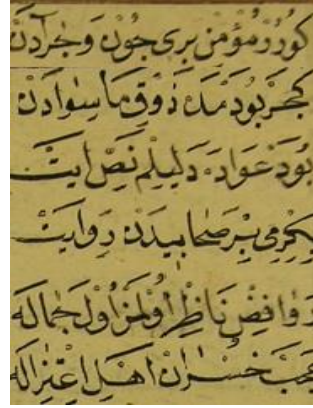
Geçer ol demde zevk-ı masivadan

Bu da'vada delilüm nass-ı ayet

Yirmi bir sahabiden rivayet

Revafız nazır olmaz ol cemale

A'ceb hüsrân-ı ehl-i i'tizale"²⁹⁰ (42-44)

“Mekânsız bir şekilde ebedi olan Allah’ı görmek caizdir. Görüldüğünde ay gibidir. Akılla mümkündür. Kişi Allah’ı gördüğünden kendinden geçer, dünyadan bağı kopar. Delil gerek ise ayet ve hadislerdir. Yirmi iki sahabeden rivayettir. Şia göremez o güzelliği, ne büyük kayıptır Mu’tezile için.” Sözleriyle ru’yet meselesindeki görüşlerini bildirmiştir.

İshâk bin Hasan et-Tokâdî’nin ru’yet konusundaki fikirlerine bakıldığında, Ehl-i Sünnet düşünce sisteminin etkilerini görmek mümkündür. O, insanın Allah’ı görüp kendinden geçeceğini ifade etmektedir. Ancak kişinin Allah’ı baş gözüyle göreceğini söyler. Bu söyleminde Ebû Hanife’nin etkisi mevcuttur. İshâk bin Hasan et-Tokâdî’nin Şia ve Mu’tezile’yi anması, esasen ru’yeti reddedenlere yönelik bir eleştiri niteliğindedir. Ona göre, Allah’ı görmenin mümkün olmadığını iddia etmek hatadır ve bu görüşü benimseyenler, acınacak bir durumdadır.

İshâk bin Hasan et-Tokâdî, ru’yet meselesinin ayet ve hadislerle sabit olduğunu vurgulamaktadır. Ru’yetullah inancının Kuran ve sünnetle desteklendiğini, sahabe tarafından da rivayet edildiğini ifade eder. Bu bağlamda, sahabe rivayetlerinin mevcut olduğunu belirtmektedir. Ru’yetullah meselesini Ehl-i Sünnet ışığında açıklamaktadır. İshâk bin Hasan et-Tokâdî, tıpkı Ehl-i Sünnet düşünce sistemi gibi ahirette müminlerin Allah’ı göreceğine inanır.

²⁹⁰ Zencân-î et-Tokadi, *Nazmü'l-Le'âlî*, 42 KON 34159/2, 3b.; Özfırat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 96.

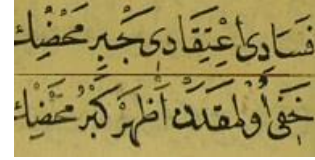
2.2.6. DİĞER MESELELER

2.2.6.1. Cebriyye Mezhebi

İshâk bin Hasan et-Tokâdî *Nazmu'l-Le'âlî* adlı eserinde bazı mezheplere karşı eleştiride bulunmuştur. Bunlardan bir tanesi de Cebriyye mezhebidir. Öyle ki ona özel bir başlık altında eleştirisini yapmıştır.

“Fesad-ı i'tikadî cebr-i mahzun

Hafî olmaktan azhar kibr-i mahzun.²⁹¹” (60)

“Cebriyye’nin itikadî fesada uğramıştır. Bu fesad kibirden doğmaktadır.” Sözleriyle Cebriyye mezhebi hakkında eleştirileri başlamıştır. Cebriyye mezhebinde İshâk bin Hasan et-Tokâdî’nin eleştirdiği konu ise kulun kendi fiilleri hususundaki iradesidir.

Cebriyye kavramı sözlükte “bozuk olanı ıslah etmek, düzeltmek, bir işi birine zor kullanarak yaptırmak” manasına gelen cebr kelimesinden türemektedir. İslami literatürde ise kişinin fiilleri hususunda kendine ait bir seçim hakkının ve iradesinin olmadığını savunan topluluğa verilen isimdir. Cebriyye düşünce sistemine göre kulun kendi hayatında herhangi bir seçim hakkı yoktur. Onlar Allah’ın kudretini gölge de bırakmamak adına kula herhangi bir seçme hakkı tanımaz kulu rüzgâr önündeki yaprağa benzetirler. Rüzgâr nereye savrulursa oraya giden yaprak misali Allah kulunu nereye savurursa kul oraya gitmektedir. Buradaki maksat Allah’ın kudretini daraltmaya mâni olmak ve genişletmektir. Kul hiçbir fiilin sorumluluğunu üstlenemez. Çünkü Cebriyye düşünce sistemine göre irade etmediği ve seçme hakkı bulunmadığı bir fiil konusunda hesaba çekilmek yahut sorumluluğunu üstlenmek ilahi adalete aykırıdır. Bu sebeple Cebriyye’ye göre kul kendi fiillerinin sorumluluğunu alamaz.²⁹²

Cebriyye düşünce sisteminin ortaya çıkmasında, insanların suçluluk iç güdülerini bastırma isteği etkili olmuştur. Allah’ın emirlerini itaat etmeyen ve yasaklarını çiğnemekten sakınmayan bazı kimseler, sorumluluklarının ağırlığı altında ezilmemek adına kaçınma psikolojisi ile fiillerini kadere atfetmişlerdir. Fiillerin sorumluluklarını kadere bırakmışlardır. Nitekim Cemel, Sıffîn ve Kerbelâ gibi olayların Müslümanlar

²⁹¹ Zencânî et-Tokadî, *Nazmü'l-Le'âlî*, 42 KON 34159/2, 3a.; Özfirat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 99.

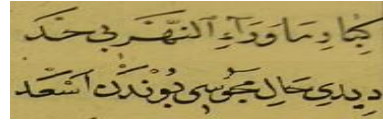
²⁹² İlyas Çelebi, “İlk Kelam Tartışmaları ve İnanç Grupları”, *Kelam*, ed. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 55.

arasında derin acılar ve üzüntüler oluşturmıştır. Bu vuku bulan olaylar da büyük can kayıpları olmuş ve Hz. Peygamber'in torunlarının öldürülmesi, soyuna dair soykırım yapılması, Müslümanları sarsmış ve bu acıdan kurtulmak amacıyla olayları ilahi kadere bağlamışlar ve vicdani bir rahatlama için ilahi kadere yönelmişlerdir. Bu tür siyasi olaylar neticesinde insan vicdan muhasebesini alt etmek adına kader kavramına sığınmış ve iç sesini susturmuştur. İşte olayların sebebinin ilahi kader olduğu düşüncesi Cebriyye düşünce sisteminin oluşmasında etkili olmuştur. Böylece kullar fiillerinin sorumluluğunu almayacak ve fiillerin yaratıcısı olan Allah'ın emriyle yaşadıkları olayları açıklayarak sorumluluklarının sonuçlarından kurtulacaklardı. Nihayetinde insanların yaşamış oldukları bu dini tecrübe Cebri düşüncesini desteklemiş ve Cebriyye mezhebinin oluşmasının ilk adımı olmuştur.²⁹³

İshâk bin Hasan et-Tokâdî, Cebriyye'nin bu görüşünü eleştirmiş ve itikadının bozuk olduğunu ifade etmiştir. Beyitlerinin devamında Cebriyyedeki kastın kişiyi görevlerden kaçırmak olduğunu ve bu sebeple mü'min bu kaçış neticesinde sapkınlığa uğrayacağından söz eder.²⁹⁴ İnsan fiilleri bahsinde kulun kendi fiilleri hususuna değindiğimiz de İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin Ebû Hanife ve Mâtürîdî kimliği taşıdığını söz etmiştik. Bu kimliği taşıması sebebiyle Cebriyye mezhebinin sert biçimde eleştirdiğini söylemek yersiz olmaz.

“Kibar-ı maveraü'n-nehri bi-ad

Dedi hal-i Mecusi bundan es'ad”²⁹⁵ (67)

“Maveraünnehir'in büyükleri dedi ki Mecusi'nin hali Cebriyye'nin halinden iyidir.” Beyitleri ile Cebriyye mezhebinin durumunun Mecusilerden daha kötü bir hal olduğunu ifade eder.

İshâk bin Hasan et-Tokâdî insanın iradesini inkâr eden kimselerin Mecusilerden daha kötü ve vahim bir durumda olacağını ifade ederek bu inkârın kişiyi imandan alıkoyacağını söylemiştir. Ona göre kulun iradesini reddeden kimse mü'min değildir. Bu hususta Hz. Peygamber'in kulun fiilleri konusunda kendi iradesini kullandığını izah ettiği

²⁹³ İrfan Abdülhamid, *İslam'da İ'tikadi Mezhebler ve Akaid Esasları*, çev. M. Saim Yeprem (Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 280; Neriman Büyükçorak, *İslam Mezhepleri Tarihi Kaynakları Açısından Cebriyye* (Çorum: Hitit Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 20-21.

²⁹⁴ Zencân-î et-Tokadi, *Nazmü'l-Leâli*, 42 KON 34159/2, 3a, 4b.

²⁹⁵ Zencân-î et-Tokadi, *Nazmü'l-Leâli*, 42 KON 34159/2, 4b.; Özfırat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'âli ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 100.

hadisleri delil olarak kullanarak kulun iradesinin mevcudiyetinden bahseder. Bu nedenle kul iradesizdir diyen Cebriyye'nin görüşünün hatalı ve ifsada uğramış bir fikir olduğunu dile getirir. İnsanların Cebriyye gibi gafil olmamaları gerektiğini ve doğru yoldan ayrılmamaları gerektiğini söyleyerek Cebriyye mezhebine dair sert eleştiriler ile beyitlerini tamamlar.²⁹⁶

2.2.6.2. Şia'da İmamet Meselesi

İshâk bin Hasan et-Tokâdî, *Nazmu'l-Le'âlî* adlı eserinde kelâmî konulara değinmiş ve bazı itikadî mezheplerin görüşlerine eleştiri de bulunmuştur. Bazı konular için yalnızca karşı fikir beyan ederken bazı konularda sert eleştiriler ile mezhepleri reddetmiştir. Eleştiri yaptığı konulardan biri de Şii düşünce sistemindeki İmamet mevzusudur.

Sözlük anlamı itibariyle imamet, "peşinden gidilen, kendisine uyulan kimse" manasına gelmektedir. İslam toplumlarında halkın liderliğini ve önderliğini yapan, bireyleri yönlendiren, kimseler imam olarak adlandırılmıştır. Bu bağlamda imam, "toplumun yönetimini üstlenen kimse", imâmet ise "imamın üstlendiği görev" manasına gelir. İmamet kavramı İslami literatürde daha sık kullanılmaktadır. Bunun nedeni ise Şia'nın bu kavrama yüklediği önemdir.²⁹⁷

İmamet kavramı denilince ilk akla Şia gelmektedir. Çünkü Şia imamete büyük önem vermektedir. Onlara göre imam nas ile tayindir. Onlar hilafet ile imamlığı ayrı tutmaktadırlar. Şia'ya göre halife, Şii olmayan, ilahi nas ile tayin edilmiş değil, başka yollarla, seçimle Müslümanların lideri olan kimsedir. İmam ise, ilahi nas ve tayin edilmiş, Şii önderidir; imâmet terimi ise imamın üzerine olduğu sorumluluk ve vazifenin adıdır.²⁹⁸

Şia'ya göre imanın şartlarından olan imamet vasiyetle tayin olur. Hz. Peygamber vefatından evvel yerine geçecek kişiyi tayin etmiştir. İmamet Peygamberin nas ve tayini ile gerçekleşir. Bu nedenle Hz. Peygamber kendinden sonra gelecek olan imamı tayin etmiştir. Şia'ya göre bu tayinle belirlenmiş imam Hz. Ali'dir. Şia'ya göre Hz. Ali'nin ve ondan sonra gelecek evlatların imametine iman etmeyen kimsenin imanı fesada uğrar.

²⁹⁶ Özfırat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 43.

²⁹⁷ Mustafa Öz, "İmamet", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 2000), 22/201.

²⁹⁸ Hasan Onat, "Şii İmamet Nazariyesi (Kuleyni, Kummi ve Tusi'nin Görüşleri Çerçevesinde)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (1992), 89.

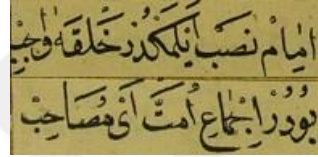
Günahkâr kul olur ve İslam dairesinden çıkar. İmamlar toplumun her ihtiyacını gideren kimseler ve günahsızlardır.²⁹⁹

Şia'ya göre imamlar nas ile tayin olur. Toplum tarafından seçilmez. Vasi ile devredilir. Bu nedenle ilk imam Hz. Ali'dir. Sonra gelen imamlar ise onun soyundan tayinle gelecektir. Şia'ya göre İmamet yüksek bir mevkiidir. Bu nedenle ümmetin seçimine bırakılamaz. İmamlara itaat nübüvvete itaat kadar değerlidir. Bazı Şii âlimlerine göre kişi Allah'ın emir ve yasaklarına, peygamberlerin getirdiklerine ve imamete iman etmedikçe tam bir mü'min olamaz. Ayrıca imamlar tıpkı peygamberler gibi ismet sıfatına sahiplerdir. Günahlardan korunmuşlardır ve masumlardır. İmamlar, ilim, cesaret, cömertlik gibi kavramlarda insanların en faziletlisi olmalıdır.³⁰⁰ Şia'nın imamet meselesindeki görüşleri bu şekildedir.

İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin *Nazmu'l-Le'âlî* adlı eserinde imamet konusundaki bahsi şu şekildedir:

“İmam nasb eylemekdir halka vacib

Budur icma-i ümmet musahib.³⁰¹” (281)

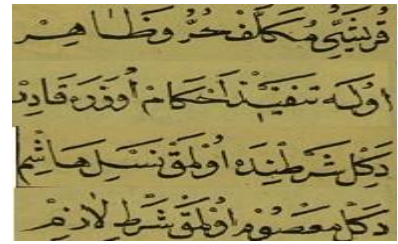
İmamlar, ilim, cesaret, cömertlik gibi kavramlarda insanların en faziletlisi olmalıdır. Şia'nın imamet meselesindeki görüşleri de bu şekildedir. “Halk imam seçmek zorundadır, ümmetin ortak kararı ile” sözleriyle Şia'nın imam tayin ile gelir görüşüne aykırı bir görüş beyan etmiştir. Bu yaklaşım, Şia'nın imamın Allah tarafından belirlenip, peygamber vasıtasıyla ilan edilmesi gerektiği görüşüne doğrudan bir eleştiridir.

“Kureyşi vü mükellef hürr-ü zahir

Ola tenfiz-i ahkam üzre kadir

Değül şartından olmak nesl-i Haşim

Degül ma'sum olmak şart-ı lazım.³⁰² (283-284)

²⁹⁹ İshâk El-Kuleyni, *Usul-u Kafi*, çev. Vahdettin İnce, 1/169; Onat, “Şii İmamet Nazariyesi (Kuleyni, Kummi ve Tusi'nin Görüşleri Çerçevesinde)”, 91; Çelebi, “İlk Kelam Tartışmaları ve İnanç Grupları”, 53.

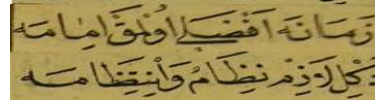
³⁰⁰ Onat, “Şii İmamet Nazariyesi (Kuleyni, Kummi ve Tusi'nin Görüşleri Çerçevesinde)”, 101-106.

³⁰¹ Zencânî et-Tokadi, *Nazmü'l-Le'âlî*, 42 KON 34159/2, 12a.; Özfırat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 128.

³⁰² Zencânî et-Tokadi, *Nazmü'l-Le'âlî*, 42 KON 34159/2, 12a.; Özfırat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 128.

Zamane efdali olmak imama

Değül lazım nizam-u intizama.³⁰³” (285)

“İmam Kureyşli de olabilir Haşim soyundan olmasına gerek yoktur. Hükümleri uygulayabilecek yetiye sahip olması gerekmektedir. Düzeni sağlamak için devrin en iyisi olmasına gerek yoktur.” ifadelerini kullanması yine Şia düşüncesine karşı bir eleştiri niteliğindedir. Nitekim Şia düşünce sistemine göre, imamlar yalnızca Hz. Peygamber’in Haşimî soyundan gelenler arasından seçilmelidir. Onlar, bu kabilenin masum ve seçilmiş olduğuna inanırlar. Bu nedenle imametin Haşimî ailesine ait olduğunu savunurlar. İshâk bin Hasan et-Tokâdî ise, imamın Kureyş soyundan olabileceğini, ancak Haşim kabilesinden gelmesinin mutlak şart olmadığını ifade eder. Sonuç itibariyle bu ifadelerinde Şia’nın katı görüşüne karşı bir eleştiri vardır.

İshâk bin Hasan et-Tokâdî mezhebi kimliği itibariyle Şia’ya karşı eleştirel bir tavır takınmış gerek itikadî diğer meselelerde gerekse imamet meselesinde onları eleştirmekten geri durmamıştır. Ona göre Şia’nın imamet görüşü yanlıştır. Nitekim Şia düşünce sistemine göre, imamlar masumdur ve kutsal bir otoriteye sahiptir, bu nedenle imamın seçimi halkın kararıyla değil, ilahi bir tayinle gerçekleşir. Ayrıca imamlar Haşimî soyundan gelmelidir. Ancak İshâk bin Hasan et-Tokâdî, imamın seçiminin ümmetin ortak kararıyla yapılması gerektiğini vurgulamaktadır. İmamet için herhangi bir soy şartı aranmamasını gerektiğini, Haşimî yahut Kureyşli olabileceğini ifade etmiştir. Bu ifadeleri ile yine Şia’nın görüşlerini reddetmektedir.

Ehl-i Sünnet düşünce sistemine göre, imam, halkın ortak kararı ve biat yoluyla seçilmelidir. Ehl-i Sünnet âlimleri, ümmetin temsilcilerinin veya topluluğun bir araya gelerek, en uygun lideri seçmesi gerektiğini savunur. İshâk bin Hasan et-Tokâdî’nin imamet meselesi hakkındaki ifadeleri Ehl-i Sünnet’in imamet düşüncesinin etkisindedir. Bu nedenle fikirlerini beyan ederken Şia’nın düşüncelerini açıkça eleştirmekte ve Ehl-i Sünnet’in imamet görüşlerinin savunuculuğunu yapmaktadır. Sonuç itibariyle imamet meselesinde İshâk bin Hasan et-Tokâdî’nin görüşlerinin Ehl-i Sünnet çatısı altında şekillendiğini söylemek mümkündür.

³⁰³ Zencân-î et-Tokadi, *Nazmü'l-Leâli*, 42 KON 34159/2, 13b.; Özfırat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'âli ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 128.

SONUÇ

17. yüzyıl Osmanlı dönemi âlimlerinden İshâk bin Hasan et-Tokâdî, aslen Azerbaycan'ın Zencan şehrinde dünyaya gelmiş ve yıllar sonra Tokat'a yerleşmiştir. Döneminin önde gelen müderrislerinden olan et-Tokâdî, çeşitli ilim dallarına ilgi duymuş ve İslami ilimler ile fen ilimleri üzerinde derinleşmiş, birçok eser kaleme almıştır. Aynı zamanda iyi bir şair olan et-Tokâdî, edebiyat dünyasına da katkılar sağlamıştır. Eserlerinde sadece ilmi konulara değil, aynı zamanda sosyal olaylara da yer vererek okuyucularına dönemin sosyal atmosferini yansıtmıştır. Böylelikle okuyucular dönemin dinamiğini elinde tutabilmiştir. Bundan dolayı İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin birçok alanda ilim sahibi olmasının yanı sıra toplumsal olaylara duyarlı bir kimse olduğu söylenebilir.

İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin önemli eserlerinden biri olan "Nazmü'l-Leâlf", akâid konularını ele alması ve bu bağlamda çeşitli mezhepleri eleştirmesi bakımından dikkat çekicidir. Risâle formatında yazılan eser, pratik bilgiler içermesi ve kolay anlaşılır olması nedeniyle okuyucular için bir el kitabı niteliğindedir. Bu eserde, Ehl-i Sünnet, Cebriyye, Şia ve Mu'tezile düşünce sistemlerinin görüşleri ele alınmaktadır. Eserde kimi düşünceleri eleştirmekte kimi düşünceleri ise övmektedir.

İshâk bin Hasan et-Tokâdî, bu eserinde Mâtürîdî düşüncelerinden övgüyle bahsederek Mâtürîdî anlayışını benimsediğini açıkça ortaya koymaktadır. Mâtürîdî düşüncesinin doğruluğunu ve üstünlüğünü kanıtlama gayreti eserde belirgindir. Ebû Hanife ve İmam Mâtürîdî'nin görüşlerinin doğruluğunu ve üstünlüğünü savunurken, diğer mezheplerin yanlış olduğunu ifade etmekten çekinmemektedir. Bu bağlamda, özellikle Cebriyye ve Şia düşünce sistemlerini sert bir şekilde eleştirmektedir. Cebriyye'nin insan iradesini yok sayan anlayışını ve Şia'nın imamet anlayışını reddetmektedir. Mu'tezile'nin akla verdiği büyük önemi ise naklin önüne geçmemesi gerektiğini belirterek eleştirmektedir.

Ebû Hanife'nin, Fıkhu'l Ekber'inden övgüyle bahseden Tokâdî, Ebû Hanife'nin düşüncesine aykırı fikir beyan eden mezhep âlimlerinin hatalı olduklarını söylemekten çekinmemektedir. Hatta bazı mezhebi düşünceleri izah ederken ahmakça bir yanılgi olduğunu dile getirmektedir. Sert bir eleştiri dili kullanması, aidiyet hissettiği bir mezhebin var olduğunu göstermektedir.

Cebriyye mezhebi, insanın iradesinin olmadığını ve her şeyin Allah tarafından belirlendiğini savunan bir düşünce sistemidir. Bu düşünce Tokâdî'nin eleştirdiği düşünceler arasında yer almaktadır. Tokâdî, bu düşünceyi eleştirirken, insanın iradesi ve sorumluluğu konusundaki Mâtürîdî görüşlerini öne çıkarır. Tokâdî'nin savunduğu görüşe göre, insan Allah'ın iradesine tabidir, ancak bu insanın kendine ait bir iradesinin olmadığı manasına gelmemektedir. Bu görüşü beyan etmesindeki maksat Mâtürîdî düşüncesini savunmaktır. Bu savunmanın yanı sıra diğer mezheplerin yanlış olduğunu vurgulamaktadır.

Şia düşünce sistemi de İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin eleştirileri süzgecinden geçmiştir. İshâk bin Hasan et-Tokâdî eserinde, Şia düşünce sisteminin imamet anlayışına eleştiri getirmektedir. Ona göre imamların masumiyeti hususu da eleştirilmeli ve reddedilmelidir. Şia'nın imamet meselesinin İslam inanç esaslarına aykırı olduğunu ifade etmektedir. Ona göre, imamlar da nübüvvet emaresi yoktur. İsmet sıfatına nail değillerdir. Bu ifadelerine bakıldığında İshâk bin Hasan et-Tokadî'nin Ehl-i Sünnet anlayışına yakın bir anlayışa sahip olduğu söylenebilir. Mâtürîdî kimliği altında Mâtürîdî aidiyetini koruma gayreti içerisinde. İmamet düşüncesinin İslami düşünceye aykırı olduğunu ifade etmesi onu tam bir Mâtürîdî savunucusu haline getirmektedir. Mâtürîdî düşüncesini koruma gayretini gözler önüne sermektedir.

İshâk bin Hasan et-Tokâdî, Mu'tezile düşünce sisteminin ise akla verdiği büyük önemi eleştirmektedir. Tokâdî, Mu'tezile'nin akıllı, nakilden evvel tutmalarının hatalı bir davranış ve fâsid bir düşünce olduğunu ifade eder. İshâk bin Hasan et-Tokâdî'ye göre, akıl mühimdir fakat vahiy ile çelişemez. Bu nedenle akıl, naklin önüne geçemez. Sahih ve selametli bir görüş beyan etmek için akıl-nakil dengesini iyi korumak gerekmektedir. İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin bu düşüncesi onun Mâtürîdî düşüncesinde mevcut olan akıl-vahiy dengesini yansıtır.

Sonuç olarak, İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin "Nazmü'l-Leâli" adlı eseri, Mâtürîdî düşüncesini ve Ebû Hanife'nin fikirlerini savunan, ayrıca diğer mezheplere yönelik sert eleştiriler içeren önemli bir manzum risâledir. İshâk bin Hasan et-Tokâdî, eserinde Mâtürîdî düşüncesinin hakikatini savunurken, diğer mezheplerin noksan yönlerini ve hatalarını vurgulamaktan çekinmemektedir. Kendi mezhebi dışındaki mezhepleri ötekileştirmektedir. Sert bir eleştiri dili kullanması, aidiyet hissettiği bir mezhebin var olduğunu ve kurtuluşa erecek olan fırkanın da kendi fırkası olduğu düşüncesini gözler önüne sermektedir.

İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin "Nazmü'l-Leâlî" isimli eserinde vurguladığı her bir husus onun, Mâtürîdî düşünce sistemine ve Ebû Hanife'nin görüşlerine sıkı sıkıya bağlı kaldığını göstermektedir. Her ne kadar kelam ve itikadi mezheplerle ilgilenmiş olsa da tarafsız bir görüş ifade etmekten uzak, aidiyet içeren fikirler beyan etmiştir. Eser, mezhep savunuculuğu yapması bakımından dikkat çekicidir. Bununla birlikte, İshâk bin Hasan et-Tokâdî'nin edebi yeteneğini de yansıtarak Osmanlı dönemi mezhepsel düşüncesine katkı sağlamış kıymetli bir çalışmadır. Pratik bilgiler içermesi ve anlaşılır bir el kitabı olması nedeniyle okuyuculara rehberlik etmesi amacıyla kaleme alınmıştır. Son tahlilde, müellifimiz bu eseri ile Mâtürîdî düşünce sisteminin yayılmasına önemli katkı sağlamış ve bunu yapmakla da İslam dünyasında önemli bir yer edinmiştir.

KAYNAKLAR

- Abdülcebbâr, Kadı. *el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Mısriyye, 1962.
- Abdülcebbâr, Kadı. *Mu'tezile'de Din Usûlü*. çev. Murat Memiş. İz Yayıncılık, 2019.
- Abdülhamid, İrfan. *İslam'da İ'tikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*. çev. M. Saim Yeprem. Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- admin@tokathaber60.com, M. Halil Pazarlı. "Boyun Baba Tekkesi: İshak-ı Zencani Hazretleri". 08 Mayıs 2023. Erişim 24 Temmuz 2024. <https://tokathaber60.com/kultur-sanat/boyun-baba-tekkesi-ishak-i-zencani-hazretleri/08/05/2023/>
- Akbaş, Kevser. *Rızai'nin Mecmu'a-i İstihrac'ı*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Akın, Murat. "Mu'tezile'ye Göre Kabir Azabı". *Diyanet İlmi Dergisi* 53/4 (2017), 151-177.
- Aksoy, Kemal Faruk. *Silahdar Tarihine Göre Osmanlı Devleti'nde Celali İsyanları*. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Altıntaş, Ramazan. "Salâh-Aslâh Meselesi". *Kelam*. ed. Şaban Ali Düzgün. 443-449. Ankara: Grafiker Yayınları, 5., 2016.
- Askalânî, Muhammed Abdulhamid. *Akâidü's-Şia*. İskenderiyye: Daru'l İman, 2004.
- Aydın, Hayati. "İslâm İnançları Açısından Mucize, Kerâmet, Sihir Ve İs Tidir Kavramları Üzerine Bir İnceleme". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/32 (Aralık 2015), 105-137.
- Bağsız, Ahmet. *İmam Mâtürîdî'ye Göre Ecel ve Rızk*. Erzincan: Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Bakıllani. *Olağanüstü Olaylar ve Aralarındaki Farklar Mucize Keramet Sihir*. çev. Adil Bebek. Rağbet Yayınları, 1998.
- Banaz, Şaban. *Anadolu'da Ca'ferilik ve Ca'feriler Çorum Ehl-i Beyt Vakfı Örneği*. Ankara: Sonçağ Yayıncılık, 2020.
- Banaz, Şaban. "Çorumlu Caferileşmiş Alevilerin Caferileşme Süreçleri ve Temel İnanç Esasları". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 95 (2020), 184-188.
- Banaz, Şaban. *Hiz. Peygamber'e Salât ve Selâmın Mahiyeti*. Ankara: Sonçağ Yayınları, 2024.
- Banaz, Şaban. "Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığında Kayıtlı Bulunan Tokatlı Alimlere Ait Akaid ve Kelama Dair Yazma Eserler". *5.Tokat Sempozyumu*. 2/26-53. İstanbul: Fc Reklam, ts.
- Banaz, Şaban. "Türkiye'de Caferiler". *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (2018), 29-62.
- Baykan, İbrahim Göksel. "Osmanlı Döneminde Tokatlı Müellifler ve Eserleri". *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*. 2/602. Ankara: Salmat Basım Yayıncılık, 2015.
- Bayram, İbrahim. "İshak bin Hasan et-Tokâdî'nin Akaid Manzumelerindeki Mâtürîdî Kimliği ve Diğer Mezheplere Bakışı". *Uluslararası Geçmişten Günümüze Tokat'ta İlmi ve Kültürel Hayat Sempozyumu*. 1/283-312. Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Bektaş, Kevser. *Mutezile Kelamında Keramet*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, 2017.
- Bey, Hızır. *Kasidetü'l Nuniye*. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, BB00021407/1.
- Bulut, Zübeyr. "Kelam'da 'İman'da İstisna' Tartışmaları". *İslami İlimler Dergisi* 4/1-2 (2009), 199-214.

- Büyükçorak, Neriman. *İslam Mezhepleri Tarihi Kaynakları Açısından Cebriyye*. Çorum: Hitit Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Can, Hüseyin. *Ehl-i Sünnet Ekollerinden Eş'arilik ve Mâtürîdiye'ye göre Allah'ın Fiillerinde Hikmet*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Ceran, Fatmanur. "Mu'tezile'nin Tenzih Doktrini Bağlamında Ru'yetullah Problemi". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/41 (2018), 102-113.
- Çelebi, İlyas. "İlk Kelam Tartışmaları ve İnanç Grupları". *Kelam*. ed. Şaban Ali Düzgün. 47-61. Ankara: Grafiker Yayınları, 5., 2016.
- Çelebi, İlyas. "Kıyamet". *Kelam*. ed. Şaban Ali Düzgün. 481-492. Ankara: Grafiker Yayınları, 5., 2016.
- Çelebi, İlyas. "Ölüm ve Sonrası". *Kelam*. ed. Şaban Ali Düzgün. 629-650. Ankara: Grafiker Yayınları, 5., 2016.
- Çelebi, İlyas. "Sıfat". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 37/100-106. İstanbul, 2009.
- Çelik, Hüseyin. "Mu'tezile Mezhebinin Kur'an Anlayışı ve Günümüze Yansımaları". *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 12 (Aralık 2022), 68-93.
- Çınar, Bayram. "İslam Kelam Ekollerinde İnsan Fiilleri ve İnsanın Sorumluluğu İlişkisi". *Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10/21 (2020), 31-44.
- Çitil, Abdulkadir. "Ehl-i Sünnet'e Göre Rızık". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/15 (2019), 34.
- Demir, Abdullah. *Maturidi Kelam Ekolünde Mukallidin İmanı*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Demir, Fethi. *Eş'arilikte İman-Amel İlişkisi*. Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Doktora Tezi, 2021.
- Demirel, Serdar. "Erken Dönemde Zihinsel Dönüşüm Bağlamında Halku'l-Kur'an Meselesi". *İbn Haldun Çalışmaları Dergisi* 5 (10 Temmuz 2020), 119-136.
- Demirel, Zeliha. "Ehl-i Sünnet'e Göre Ölüm Sonrasında Yeniden Diriliş". *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 11 (Haziran 2022), 91-110.
- Deniz, Rasim. "İshak bin Hasan Tokadi". *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*. 603-612. Ankara: Gelişim Matbaası, 1987.
- Duggleby, R. G. - Kaplan, H. "A Competitive Labeling Method for the Determination of the Chemical Properties of Solitary Functional Groups in Proteins". *Biochemistry* 14/23 (18 Kasım 1975), 5168-5175. <https://doi.org/10.1021/bi00694a023>
- Durmuş, İsmail. "İstisna". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 23/388-390. İstanbul, 2001. <https://islamansiklopedisi.org.tr/istisna>
- El-Kuleyni, İshak. *Usul-u Kafi*. çev. Vahdettin İnce. 2 Cilt, ts.
- Erbil, Kadir. "Vanî Mehmed Efendi ve Tarih Anlayışı". *ASEAD 7. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu*. 926. Ankara: Astana Yayınları, 2021.
- Erol, Ayten (ed.). *İslami İlimlerde Maslahat*. İstanbul, 1. Basım, 2018.
- Eş'ari, Ebu'l-Hasan el. *El-İbane ve Usulü Ehli's-Sünnet*. Gelenek Yayıncılık, 2010.
- Gecit, Mehmet Seyid. "Mu'tezile'nin Şefaât, Nesih ve Keramet Konularındaki Âyetlerle İlgili Te'villerinin Analizi". *Genç Mütefekkirler Dergisi* 4/1 (2023), 184-203.
- Genç, Hafzullah. "Eş'ari Düşüncesinde İnsan Fiilleri". *İslami Araştırmalar* 27/3 (2016), 427-441.
- Göçer, Halil İbrahim. *İslam Kelam Ekollerinin Rızık ve Fiyat Görüşlerinin Değerlendirilmesi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Gölcük, Şerafettin. "Rızık". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 44/73-74. İstanbul, 2008.
- Gün, Feyzullah. "İmam Mâtürîdî'de Peygamberlerin İsmeti". *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 18/48 (2021), 79-98.

- Gür, Eyüp. “Kemalpâşazâde’nin Halku’l-Kur’ân Problemine Yaklaşımı”. *Daniname* 5, 161-183.
- Gür, Eyüp. “Osmanlı Kelâmcısı Kemâlpaşazâde’nin İkili Ecel Anlayışı”. *Uluslararası Dorlion Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi (DASAD)* 2/1 (ts.), 96-116.
- İlgürel, Mücteba. “Celâlî İsyânları”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 19 Ekim 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/celali-isyani?utm_source=pdf
- İlhan, Avni. “Aslah”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 44/495-496. İstanbul, 1991.
- İşcan, Mehmet Zeki. “Halk’ul- Kur’an Teorisi ve Dini Düşüncede Yenilik”. *Bikim, Ahlak, Sanat Bağlamında Çağdaş İslam Algıları*. 164-174. Samsun: Canik Belediyesi, 2011.
- Karabulut, Şükran. *Ebu Hanefi’nin Kader, İnsan Fiilleri ve Büyük Günah Hakkındaki Görüşleri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Karadaş, Çağfer. “İsra-Miraç Hâdisesi: Mahiyeti ve Gerçekliği”. *Kisbu İlahiyat Dergisi* 1 (Haziran 2019), 56-74.
- Karadaş, Çağfer. “İnsan Fiilleri”. *Kelam*. ed. Şaban Ali Düzgün. 403-416. Ankara: Grafiker Yayınları, 5., 2016.
- Karadeniz, Osman. “Halk’ul-kur’an (Kur’an’ın Yaratılmışlığı Meselesi)”. *Kelam*. ed. Şaban Ali Düzgün. 387-402. Ankara: Grafiker Yayınları, 5., 2016.
- Karadeniz, Osman. “Nübüvvet ve Vahiy”. *Kelam*. ed. Şaban Ali Düzgün. 333-358. Ankara: Grafiker Yayınları, 5., 2016.
- Kartal, Faruk. *İmanda İstisna*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Kaya, Eyyüp Said. “Taklid”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 39/461-465. İstanbul, 2010.
- Keleş, Reyhan. “Tezkirelere Göre XV-XIX. Yüzyıllarda Yaşamış Tokatlı Şairler”. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 54 (Haziran 2015), 135-188.
- Kılavuz, Ahmet Saim. “Akaid”. *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2/212-216. İstanbul, 1989.
- Kılıç, Yasin. “Bir Hatip ve Eğitimci Olarak Vani Mehmed Efendi, Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri”. *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 10/3 (2015), 617-632.
- Korkmaz, Seyfullah. “Tokatlı Şair Rızai İshak bin Hasan’ın Bir Mersiyesi”. *Sosyal Bilimler Enstitüsü* 12 (2002), 185-202.
- Kubat, Mehmet. “Mezheplerin Ana İhtilâf Konularından Biri Olarak Kabir Azâbı”. *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 11/1 (2020), 9-32.
- Lekânî, Ebû İshak İbrâhim b. İbrâhim el-. *Umdetü’l-mürîd li-Cevhereti’t-tevhîd*. Beyazıt Kütüphanesi, V2064.
- Maturidi, Ebu Mansur el-. *Kitabu’t-Tevhid*. çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: İsam Yayınları, 6., 2014.
- Matüridi, Ebu Mansur el-. *Te’vilatül Kur’an Tercümesi -1*. ed. Yusuf Şevki Yavuz. çev. Bekir Topaloğlu. 18 Cilt. Ensar Neşriyat, 2021.
- Mert, Muhit. “Klasik Bir Kelam Problemi Olarak Rızık Kavramının Tanımları ve Bu Tanımların İçerdiği Problemler”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2005), 19.
- Nesefî, Ebu’l-Muin en-. *Bahrü’l-Kelam Matürîdî Kelamı*. ed. Savaş Cihangir Tali. çev. Yusuf Arıkaner. Endülüs, 2023.
- Okumuş, Namık Kemal. *Kelam’da Ecel Problemi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2000.
- Onat, Hasan. *Emeviler Devri Şiî Hareketleri ve Günümüz Şiîliği*. Endülüs, 2022.

- Onat, Hasan. “Şii İmamet Nazariyesi (Kuleyni, Kummi ve Tusi’nin Görüşleri Çerçevesinde)”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (1992), 89-110.
- Oral, Osman. “Kelam İlminde İlahi Adalet”. *Kelam Araştırmaları* 443-458 (2013).
- Oral, Osman. “Mâtürîdî ve Râzî’de Ulû’l-Azm Peygamberlerin Psiko-Sosyal Nitelikleri ve İsmet Sorunu”. *İslami Araştırmalar* 30/2 (2019), 298-323.
- Ödemiş, Mehmet. “Tartışmalı Bir Akide Problemi Olarak Kabir Azabı”. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/30 (Aralık 2017), 503-567.
- Öz, Mustafa. “İmamet”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 22/201-203. İstanbul, 2000.
- Öz, Mustafa. *İmam-ı A’zam’ın Beş Eseri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 13. Basım, 2017.
- Özbek, Durmuş. “Hârikulâde Olaylar ve İhânet/ Hızlân”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/14 (Mart 2002), 89-109.
- Özcan, Abdulkadir. “Mehmed IV”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 28/414-418. Ankara, 2003.
- Özcan, Abdulkadir. “Süleyman II”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 38/75-80. Ankara, 2010.
- Özfırat, Bayram. “Tokat’ın 17. Yüzyıl Âlim Şairlerinden İshâk Bin Hasan Tokatî ve Nazmu’l-Ulum Adlı Mesnevisi”. *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 8/1 (2013), 2065-2084.
- Özfırat, Bayram. “Tokatlı İshâk Efendi ve Nazmu’l-Le’âli Adlı Mesnevisi”. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 15 (2015), 315-376.
- Özfırat, Bayram. *Tokatlı İshâk Efendi’nin Nazmu’l-Ulûm, Nazmu’l-Le’âli ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Özler, Mevlüt. “İlahi İsim ve Sıfatlar”. *Kelam*. ed. Şaban Ali Düzgün. Ankara: Grafiker Yayınları, 5., 2016.
- Pak, Süleyman. “17. Yüzyılda Yaşamış Tokatlı Âlim İshak Efendi’nin Manzum Eserlerinde Ayetleri Delil Olarak Kullanması ve Tefsire Dair Görüşleri”. *Uluslararası Geçmişten Günümüze Tokat’ta İlmî ve Kültürel Hayat Sempozyumu*. 1/261-311. Tokat: Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Pazarbaşı, Erdoğan. “Vani Mehmed Efendi’nin Hayatı ve Eserleri”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4 (1990), 361-384.
- Pezdevi, İmam Ebul Yusr Muhammed. *Ehli Sünnet Akaidi*. çev. Şerafeddin Gölcük. Kayıhan Yayınları, 2017.
- Salkaya, Eren. *Sünnilik, Şiilik ve Alevilikte Miraç Hadisesi*. Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, 2022.
- Sırtıkara, Hasan - Banaz, Şaban. “Konyalı Mehmed Vehbi Efendinin Nübüvvet Anlayışı”. *Dorlion Journal Academic Social Studies* 1/2 (2023), 210.
- Sinanoğlu, Mustafa. “İman”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 22/212-214. İstanbul, 2000.
- Sünetci, Ahmet. *Kıyâmet Alâmetlerinin Aklî ve Naklî Temelleri*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Süt, Abdulnasır. “İlahi Teklifin Ahlakî ve Kelamî Arka Planı: Teklîf-i mâ lâ Yutâk Örneği”. *Mukaddime* 6 (2015), 283-308.
- Şehristani, Ebü’l-Feth Abdülkerîm. *Milel ve Nihal: Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*. çev. Mustafa Öz. Fatih, İstanbul: Litera Yayınları, 2021.
- Tabatabai, Muhammed Hüseyin. *el-Mizan fî Tefsiri’l-Kur’an*. çev. Vahdettin İnce. 8 Cilt. İstanbul: Kevser Yayıncılık, 2021.
- Topaloğlu, Bekir. “Kıyamet”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 44/516-522. Ankara, 2022.
- Toprak, Süleyman. “Haşır”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 16/416-417. İstanbul, 1997. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hasir>
- Tunç, Cihat. “Ecel”. 10/380-382. İstanbul, 1994.

- Turan, Hasan Sefa. "Mütekaddim Dönem Sünnî Kelâmında Keramet". *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 7/1 (Haziran 2021), 63-94.
- Turna, Nalan. "İstanbul'un Veba ile İmtihanı: 1811-1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi". *Studies Of The Ottoman Domain* 1/1 (Ağustos 2011), 36.
- Uludağ, Süleyman. "Amel". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 3/13-16, 1991.
- Uşi, Şeyh Ebu Hasen Siraceddin Ali b Osman el-. *Metni Emali Arapça Akaid Risalesi*. Hanifiye Kitabevi, 2023.
- Uysal, Ekrem. "Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'ye Göre Kabir Azabı". *Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi* 1/2 (2017), 68-79.
- Üçer, Müjgan. "Tokat Efsaneleri ve İnanışları". *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*. 687. Ankara: Gelişim Matbaası, 1987.
- Ünverdi, Veysi. "Mutezile'de Peygamberlerin İsmeti". *Dinibilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 15/1 (2015), 71-111.
- Üzüm, İlyas. "Kaderiyye". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 44/64-65. İstanbul, 2001.
- Varlık, Nükhet. "Taun". *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/175-177. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2011.
- Yalçınkaya, Mustafa. *Mâtürîdî'de İman-Amel İlişkisi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Doktora Tezi, 2014.
- Yavuz, Salih Sabri. "Ehl-i Sünnet ve Mutezile Bağlamında Doğruluk Ölçüsü Olarak Keramet". *Kelam Araştırmaları* 3/1 (2005), 91-116.
- Yavuz, Salih Sabri. "Mi'rac". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 30/132-135. Ankara, 2020.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Kıyamet Alâmetleri". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 44/522-524. Ankara, 2022.
- Yazıcıoğlu, Mustafa Sait. "Maturidi Kelamında İnsan Hürriyeti Meselesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30/1-4 (15 Temmuz 1988), 155-170.
- Yeşilyurt, Temel vd. *Başlangıcından Günümüze Kelam Tarihi*. Kayseri: Tezmer, 2014.
- Yeşilyurt, Temel. "Maturidilik-Eş'arilik Karşılaştırması". *Kelam*. ed. Şaban Ali Düzgün. 161-166. Ankara: Grafiker Yayınları, 5. Basım, 2016.
- Yeşilyurt, Temel. "Mâtürîdîlerde İmanda Açıklık". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/1 (Haziran 2018), 107-130.
- Yeşilyurt, Temel. "Rü'yetullah". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 35/311-314. İstanbul, 2008.
- Yeşilyurt, Temel. "Rü'yetullah Tartışması". *Kelam*. ed. Şaban Ali Düzgün. 507-519. Ankara: Grafiker Yayınları, 5., 2016.
- Yıldırım, Ali. "İshâk Bin Hasan Tokadî'nin İlimler Tasnifi ve Mantık İlmine Dair Görüşleri". *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 2 (Ekim 2018), 163-178.
- Yıldırım, Mehmet. *Kelam İlminde Rızık ve Ecel*. Van: Yüzüncüyıl Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Yıldız, Abdulvahap. "Kerâmet Ve İstidrâc". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/21 (Haziran 2009), 41-64.
- Zamur, Hüseyin. "Şîa'da İsmet İnancı Ve Şîi Tefsirlerde Melekler Ve Peygamberlerin Mâsumiyetine Aykırı Rivayetler". *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 14/1 (Nisan 2022), 90-110.
- Zencân-î et-Tokadi, İshak bin Hasan. *Nazmü'l-Leâlî*. Konya: Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, 42 KON 34159/2.

EKLER

1. ESERİN ORJİNAL NÜSHASI

کود و مؤمن بری چون و بگردن	کج بود من و وقت اسودان
بود عباد و دل بر نفس است	یکجوی بر حساب بد و دلبست
روافض خاطر اولی و لاله	عجب خسران اهل اعزاله

بیان افعال العباد بحال الله تعالی

خدا خلق ایدر افعال عبادی	اکه در مملکت استناد
خدا در خالق ایمان و کفر	خدا در موجد کفران و شکر
خدا قادر و مستمّر قادر یحیی	صورت خلق ایدر اول ناز یحیی
یفا غرور و او کید ناکش	نیلین ایدر اول ناز کلشن
بل عادت بود در خلایق داور	اولور آتش طوفان آخلاق مظهر
نه مصلحت خلق نفسی مفسر	خدا در غیری وادی بر مونسیر
بلی و اعداء فیض الیقین	دکله جبر محض واضطراری
بوجوه غیبی و ایهام	اولور کاهی غائب و که مناف
ابو منصور شیخ مازنی	حقیق مذهب و دهر کفری

نه تفویض نه جبر مکیلا ایدند	اول مرتب بر امری که بدند
خدا خالق و ایدر عباد کاسب	بوجوه اولور و اولور مست
بوامر ایدر اعتبار ایدر وجودی	زیندک غیره بر قله و زوری
توسط جبر و ایهام شعری	اولور و کفر و بدعتی که بدند
بلی بر اشعری ایدر لفظی	بیم حجت و بوقدر اختیار
بر و اولور و خیم فاعل اهل	مجموعه فاعل که ایدر بر حکم

جبریه مذهبن بیانند

فسادی اعتقاد بر جبر محض	حق اولی و مطلق اظهر که محض
نه در جبری و کرب و اختیار	بوجوه قدر و مفعول
میزان بطش و خنای هر یک	وجودی که در شخص مفسد
بجه مؤمن اولور و انجیل	تکالیف مفعول ایدر دعوی
صبر و یکتا و بی و لب مکر	امام اعظم در مری که کفر
عجب دم ایدر اولور و خنای	مجموعه فاعل که ایدر بر حکم

موجد ایدر نه لایق	عباد الله و بر فعلی خالق
کجا و ما و اولور الله بر حد	دری و حال مجوی بودند اسعد
نه استحقاق و ایدر عباد	جزر و لب و دکل و لب کرمه
خدا در فضل و بر مکتب	خدا در عدل و قلمی عقاب
نه کلسه خیر و شر محض	قیطک ضدید و مری خدا
اولور عباد مع الفاعل	بوجوه کسب اولور عصیان و طاعت
دینک تکلیف بکل الفاعل	لذ و جبه معیت و بر سه ساق
جواب اولور که کاهی عصیان	دین و مقصود اولور اسباب و کلام
بود و معاصی مفسر کفر	و بلی علی الکسب ایدر
مناطیج تکلیف ایدر	بوجوه اسناد و محقق ایدر

بیان تکلیف مالا یطاق

دکل تکلیف مالا یطاقه	دکل و سوزندک نشون عبد و عباد
بوجوه کفر و زنی فاعل	حکیم حکمت و فضیله لایق

ابو جبر الیون ایمانه ممکن	بجود و دکل و عسر ممکن
دینک کلمه اولور ایمانه صالح	بوجوه علم و معلومه تابع
کلور عبادت بوجوه طهوره	بوجوه بر ایدر هر اهل شعور
جدا و اولور و فرشته و نفی	قانون اولور و صورت اولور و اولور

فی بیان العجل

اجل کلدک و مفعول	ولایت مفعول و نفی
اجل بر و راجع کرب او	بوجوه اعتبار الی عباد و غیر
دین اولور و موعده و اجل	بوجوه نفسا مخالف بر اجل
حکیم و نعم فایده کلای	بوجوه عباد الی با اختیار

فی بیان الرزق

حرکه و زنی و رزق	کفر و زنی و رزق
نه ممکن بیک رزق بر جان	یک رزق یا بر غیر یکستان

فی بیان عذاب القبر

عذاب قبر و درگاه فرشته	درجه هفت عصاة مؤمنین
مژدای روضه آلکر و بخت	بود در تبعیم اهل خیر و طاعت
کبریا بیکاری و از منکر نیک	گوزد کرد که اول قبر خفایه
نصوح قاطعه و در دوزخ	قبور بدست جیفه و نایب
کر ز آفتاب آن عقیقه	بود در بخت قیامت و الحیفه
بدن خیر و بخت و قیامت	میلان بایست غیر خفایه
تراوی عمل نعل لیل ظاهر	بخت بختی در کمال قاصد
دقابر غسل و طهور	کار و صاعه صول و سفت طهور
قیامت و بدو رستم سولی	باور کن عید و آرزوی حال
تحقیق و وجود بی سخن کور	ایک بن نشین و رستم میسر
جهنم کبر و سی و اولد لخته	قلید و دخی سنگیند نیجه
کبار لایله آل شفاعت	سول و سستی از باب طاعت
بوعامت و از وجود ناریخت	بقاسین حکم ایدر اهل بیت

نکته

بقاسین دلدل اهل بیت	کتاب و سنت و باطنی است
نخله خود سی خلد بر پشت	نیاز و نیاز و هر زمان نیک

فی بیان مروج النبی صلی الله علیه و آله

اولیای شخص بیک اول و اول	نصوح قاطعه و در دوزخ
برافه مکه دن بندگی و سرود	ریکا بند و نور ناموس کبر
حرم دن مسجد انصاری و آردی	سماد و جنت عذرا و آردی
شب و عید و اولدی و نایب	نه قریش و بکله عرش کبر
دخی عاریه اذن و اولد و نایب	ایرین و اولد قاصد عقیق
نه مانع قلدت حقد و نایب	بود عود و حال و نایب
بومحرم و بخت و صداد	دی سحان و نایب و نایب

فی بیان اشرار الکفارة

قیامت و معلوم و نایب	ظهور و نایب و نایب
نخان و دایه هم نایب و نایب	طالع و نایب و نایب

ایروب سدا و نایب و نایب	دخی و نایب و نایب
نزل حضرت عیسی مریم	دخی و نایب و نایب
بکلی شرط ساعد کبر	نه و نایب و نایب
سول و نایب و نایب	فحو و نایب و نایب
حصین و نایب و نایب	مقتل و نایب و نایب
سب و نایب و نایب	مدان و نایب و نایب
ظهور و نایب و نایب	زنا و نایب و نایب
ویر و نایب و نایب	هلاک و نایب و نایب
نه و نایب و نایب	اول و نایب و نایب

فی بیان الکبائر

کبار عبدی و نایب و نایب	مجر و نایب و نایب
نخله و نایب و نایب	او و نایب و نایب
دکلی و نایب و نایب	کبار و نایب و نایب

ادوات

اول و نایب و نایب	دکلی و نایب و نایب
حک و نایب و نایب	یا و نایب و نایب
صغیر و نایب و نایب	کبر و نایب و نایب
صغیر و نایب و نایب	کبار و نایب و نایب
قبول و نایب و نایب	خود و نایب و نایب

بیان وحدت الایمان اسلام

دیده ایمان و نایب و نایب	بوحکم و نایب و نایب
بوی و نایب و نایب	بوی و نایب و نایب
خلوص و نایب و نایب	سوله و نایب و نایب
اینا و نایب و نایب	نه و نایب و نایب
بوی و نایب و نایب	قبول و نایب و نایب
زید و نایب و نایب	دین و نایب و نایب
باز و نایب و نایب	نه و نایب و نایب

ای

قَرَأَتْهُمُ نُطُورًا بِعَظِيمٍ
يُؤْتِيهِمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ
مُجَدَّدًا مَصْطَفًى لِرُحَابِهِ
يُوجِبُهُ إِلَيْهِ يَوْمَئِذٍ أَفَادَهُ
بُورُ جَهَنَّمَ عَرِيٌّ وَزَيْنُ جَهَنَّمَ
جَهَنَّمَ اغْتِيَابًا رِيلَهُ زِيَادَهُ
مَسْلُودًا صَعْبًا وَفُتْرًا كَرِيذًا
نَهَ بَكْرًا مَرْمُوكًا مِنْ جِهَانِهِ
نَشَأَتْ لَهُمْ نُسْرَةٌ بِوُضْعِهِمْ كَلِيمًا
زِنَاجًا مُشْرِقًا بِوُضْعِهِمْ أَهْلًا عَلَى
أَيَّامٍ أَعْظَمَ بِوُضْعِهِمْ دُكُولًا
خُلُوصًا قَلْبًا إِلَيْهِ أَيْمَانًا فَايزِ
دَيْسَةً بَيْنَ مُؤْمِنِينَ اللَّهُ دَيْكَلُهُ

دِيمَك

دِيمَكُ أَيْمَانُهُ أَوْلَدُهُ خَلْقًا جَانِبًا
أَزَلَكُ مُؤْمِنًا لِحَقِّ حَقِّ حَالِي
مُقَابَلَةً تَلَدُ وَجْهًا سَرْدًا
مُقَابَلَةً عَقْفًا دِينَ بُولِيكَ فَكُونَتْ
بُورُ مَدِينَةٍ دِيمَكُ عَامِلًا مَنَابِتَ
وَأَيَّامًا لِحَقِّ حَقِّ حَالِي
بِرِّي دَيْسَةً بَرِي عَقْفًا طَلْفًا
كَلَامًا حِكْمَةً أَيْمَانًا دَيْسَةً
نَهَ كَالِ كَلَامٍ بَرِي مَنَابِتَ
مُسْتَرْمَدًا أَيْمَانًا دَيْسَةً
مُسْتَرْمَدًا بَرِي مَنَابِتَ
صَعْبًا مَنَابِتَ دَيْسَةً
نَيْجًا حَسْبِي مَنَابِتَ صَعْبًا

دِيمَكُ بَعَثَ بُولِيكَ كَيْ صَفِيرٍ
أَيَّامًا أَعْظَمَ صَحْلَةً دُودٍ
مُجَدَّدًا مَصْطَفًى لِرُحَابِهِ
كُرُوهُ أَيْمَانُهُ أَوْلَدُهُ
مَحْمَدًا نَبِيَّكَ أَفْضَلُهُ
يَقْنُ بُولِيكَ عَدُوَّهُ أَيْمَانُهُ

مبحث الملائكة

عِبَادَتُهُ دُنْجُمُهُ قِسْمُهُ
ذِكْرُهُ أَوْلَدُهُ بَرِيدُهُ
بَشَرُهُ مَسْرُوعُهُ أَفْضَلُهُ
مَلَكُهُ دُنْجُمُهُ أَفْضَلُهُ
دَحْشَتُهُ أَوْلَدُهُ حَامِلُهُ أَوْلَدُهُ
نَبِيَّهُ عَرِيٌّ وَزَيْنُ عَرِيٍّ

مُفَضَّلُهُ

مُفَضَّلُهُ مَلَكُهُ دُنْجُمُهُ
بُولِيكَ دُنْجُمُهُ أَفْضَلُهُ
مَلَكُهُ دُنْجُمُهُ أَفْضَلُهُ
دَحْشَتُهُ أَوْلَدُهُ حَامِلُهُ أَوْلَدُهُ
نَبِيَّهُ عَرِيٌّ وَزَيْنُ عَرِيٍّ

مبحث كرامات الأولياء

كَرَامَاتُهُ دُنْجُمُهُ أَفْضَلُهُ
بُولِيكَ دُنْجُمُهُ أَفْضَلُهُ
مَلَكُهُ دُنْجُمُهُ أَفْضَلُهُ
دَحْشَتُهُ أَوْلَدُهُ حَامِلُهُ أَوْلَدُهُ
نَبِيَّهُ عَرِيٌّ وَزَيْنُ عَرِيٍّ

رَسُولَهُ أَفْضِلُ أَوْلِيَّكُمْ إِيْمَانَهُ
إِيْمَانَهُ وَأَوْلُوهُ سَجُودُكُمْ شُكْرُهُ
فَلَا تَدْرِي هَلْ أَحْصَا قَدْرَهُ

فِي بَيَانِ سُنَنِ الْمَسِيحِ

ایکی خوف آورد مسیح اب قبل نما
حسن نوٹمن صوبہ راجہ نوٹ

فِي بَيَانِ فَضْلِ الْأَمَاكِينِ

حَقَّقْنَا أَوْزُنَ فَضْلِ الْإِيمَانِ
عَلَيْهِ مَكِّي حَبِيبِ رُبِّ مَوْجِيعِ
بِقَاعِ عِلْمِ سَنَدِ الْهَلَاكِ
حَرَمِ أَوْلَادِ نَبِيِّنَا أَمَانَةِ مَكِّي
بُورِ دَسْتِجِ الْوَلَدِ كَرِيمِ الْإِيمَانِ
أَوْزُنِ حَسَنَاتِ بَنَانِ تَسَاغِلِ

عَلَّيْكُمْ وَأَرْهَأْ رَأْيَكُمْ هَمَّ
دَكِّ مَعْدَمٍ أَوْلَانِ نَفْسِكَ بَشْرِي
دَخِي أَعْيُنِ أَوْلَدِي حَتَّى شَاخِي

دِیْمَشْلَرِ مَحْتَدِ حَقِیْقَه وَاذ
مُصِیْبِ اُلُوْدُقْ مَوْیِ اِیْتِیْدَا
دِکِلِرْ وُحْکَمَا شَبَبُومِیْن

وَبِيكَرْدَن دُعَاوَمَ تَصَدَّقْ
نُصُوصِي ظَاهِرُورْدَن حَمَلِ وَجِبِ
نُصُوصِي رَدُّو آسِي حِلِ عَضِيَانِ

طَرَفِي يَا سَيِّدَاتِ أُمَمَةٍ ذَاهِبٍ
كُلُّكُمْ بَسْبُوتٌ دُونَهُ فَضًّا

شکر کلک کاورکن بود سالک

عَمُّومَ نَصْرِ بَيْتِكَ اللَّهُ أَعْلَمُ
مُحَقِّقَ رُبُورِ مُسْلِمِي بَيْتِي
كَلَامُ وَصِيَّتِكَ أَلْفَ وَاقِعِ

ایام اعظم بود من رای مختار
خط اینگز که گاهی نماند
که حق بردار و بود یعنی معین

كِه وَارَ اَمَوْتَه نَفْعِي نَحَقُّ
 عُدُوْه ظَاهِرِ مَكَانِ حَاجِبِ
 بُولَارِ زَمَنِ كَبِي كَفَرِ وَطُغْيَانِ

أَوْ ذَرِكْفُضًا لَمْ تَأْتِ وَمِنْهُ رَغِيبٌ
أُمِيدُكَ كَسَمَةِ رَحْمَتِكَ رِضًا

دِرْ كُونِ اِيْنِيْ عَالَمِ سُوءِ حَالِه

خاتمة

دِرْ كُونِ اِيْنِيْ عَالَمِ سُوءِ حَالِه

برپشت نایفد حالا شیفت لای
ضیای او کلمه یوسف نهر کد بدید
چهار طوطی نریدی د زور و زهر
نموجان هر هوای مندر کد
قرامه و هر گل خیمه لرشم
چو آن بجماله اوصاف کد از نیک
افق کد شمس نمره کد ظهور
براز روی زمین کد کد کد
ایر می شد ای عیسیه شمس کد
بدون شهر روی کد حکم حصاد
دعای اهل ایمان کد سر اسر
از نود سخن بیان کد نار فراف
داغ علی ناکان کد هزار سخا

برادرزاده گلدی نوافه
بونیك طیفن اسکزه سال ۱۱۲۱
مفسر فاضل اوغل محمد

کَلُوبُ دُنْيَا يَهْ
بَرَى تَهْنِيَهْ كَلْدِيَهْ

ايريشدم خفر و شرب حيات
زلزل و ضلله دندى نار فرقت
مه شمعاندا نوسا الحده

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
سُورَةُ النُّورِ

This image shows a close-up of a blank, aged, cream-colored page, likely an endpaper or flyleaf from an old book. The paper has a slightly textured appearance with some minor discoloration and faint, darker spots, characteristic of old paper. The page is framed by a dark border, possibly the book's binding or the edge of the scanner.

برادر

2. FOTOĞRAFLAR

Tokat Merkez, Hoca Ahmet Mahallesi Üst Tarafları

İshâk -ı Zencânî Camii ve Minaresi

Camii'nin dış kısımları

Camii'nin iç kısımları

Camii'nin Mihrabı

İshâk bin Hasan'ın Mezarına giden yolun tabelası

İshâk-ı Zencânî'nin hayatını anlatan tabela

İshâk-ı Zencânî'nin mezarı